

<http://ui.ac.ir/en>

Strategic Research on Social Problems in Iran

E-ISSN: 2645-7539

Document Type: Research Paper

Vol. 9, Issue 1, No.28, Spring 2020, pp.23-52

Received: 12.01.2020 Accepted: 10.05.2020

The Ethnography of the Process of Bathroom Changes in Tehran

Nima Bardiafar

PhD Candidate of Sociology of Economic Development, University of Isfahan, Iran

Nima.Bardiafar@gmail.com

Vahid Ghasemi*

Professor, Department of Social Sciences, University of Isfahan, Iran

v.ghasemi@ltr.ui.ac.ir

Jabbar Rahmani

Assistant Professor, Department of Cultural Anthropology, Institute for Social and Cultural Studies, Tehran, Iran

j_rahmani59@yahoo.com

Abbas Kazemi

Assistant Professor, Department of Cultural Anthropology, Institute for Social and Cultural Studies, Tehran, Iran

Introduction

A review of the historical documents and references related to Tehran reveals that this city has been always intrigued by water shortage. In the not-too-distant past, water used to be provided by rivers and uncovered streams that were polluted and contained urban waste. During the recent decades and following the economic development of the country and technological development of water-related industries, several urban plans were executed in different regions of the country, particularly in Tehran as the capital of Iran. These plans led to wide structural changes in the spatial structure of the city. Gradually, these spatial changes led to the cultural development of the residents and immigrants to this city, who became its main residents, such that residents of Tehran have recorded the highest water consumption rate in Iran. The present study shows that taking a bath, which is an essential need and an integral part of the urban and civilized lifestyle today, is a developmental process and its historical course is indicative of the cultural construction of this phenomenon. This construction was reconstructed in a period of contemporary history leading to a critical level of water consumption. Therefore, the authors of this study seek to find an answer to these questions: What changes have the bathroom and taking a bath undergone in their historical course? What are the conditions leading to fundamental changes in washing customs of people? In other words, the present study is an attempt to compare the main structural and cultural features of taking a bath in the past and today, on the one hand, and to examine the structural conditions of mental and cultural changes, on the other hand, to gain a better understanding of the habits and cultural features of the people of Tehran.

Material & Methods

The present study was carried out taking a theoretical qualitative approach and drawing on an ethnographic approach. Field studies and participatory observations from 2015 to 2019 were the main sources of data. The study was particularly focused on water consumption and household water use from 2015 to 2018. The data related to the past was also obtained by the historical method. For this purpose, historical texts, travelogues, and images from the past were used. Tourists' and

western politicians' travelogues such as those of Chardin, Drewville, and Tavernier in the Safavid period were rich sources of data for knowing about the Iranian community and its internal elements such as bathrooms and bathing customs. Written documents and valuable images shared on the cyberspace and the internet as an important part of historical documents related to the spatial structure, architecture of bathrooms and bathing customs and culture in the past were used as the basis of our analysis of the past. The

*Corresponding author

Copyright©2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they can't change it in any way or use it commercially.

<http://dx.doi.org/10.22108/srsp.2020.121048.1488>

<http://dorl.net/dor/20.1001.1.23221453.1399.9.1.2.5>

research field included Tehran. To obtain a large volume of information based on the purpose and the questions addressed in the study, two purposeful samplings were made and maximum diversity was used in the group and individual dialogues with two families and 30 citizens of Tehran. This article was written using the authors' experience of participating in the living environment of the people of Tehran along with in-depth semi-structured interviews with the participants. Brown and Clark's thematic analysis (2006) was used for analyzing the data obtained via individual and group interviews and field observations.

Discussion of Results & Conclusions

With the execution of renovation programs in Iran during the last century and the country becoming richer as the result of selling oil, major changes were gradually made possible in the cultural system, on the one hand, and in the psychological drives at the individual level, on the other hand, and people became more civilized. After the reformations made by Reza Shah for centralizing the power, the community became increasingly complicated making public relationships more intertwined and making different social classes growingly interdependent. During these years, consumerism and, consequently, increased water consumption as one of the signs of civilization grew. One of the important functions of bathrooms is to deny and hide one's primary nature. In other words, the bathroom and bathing in the modern period were accompanied by individualism and the community becoming more civilized.

The transformation of the spatial structure of bathrooms and the bathing culture as a consequence of the changes in the water supply system was the predictable result of the renovation process. A review of the history of bathing and bathrooms in Iran reveals that considerable changes have been made from the period of popularity of public bathrooms to the in-house or private bathrooms. In the past, the distance between bathrooms and homes, informal supervision and control, lack of public belief in the need to observe health protocols, financial problems, and technical problems related to water supply made bathing an occasional action with a large time interval in between. The social functions of bathrooms in the form of helping one another in getting washed, massaging, cutting one's hair, its health and hygiene dimensions, performing religious rites, visiting others, informing others, etc. turned bathrooms into a place very much different from what it is now.

In the new era, however, with the development of water supply technologies and improved economic conditions, bathrooms gradually changed into an indoor place with features different from what it used to be. The development of washing facilities and belief in increased access to bathrooms led people to add

bathing to their list of daily activities. Bathroom privatization brought about proper hygiene standards. With indoor shower heads being replaced, bathrooms were no longer a place for accumulation of dirt in public bathing pools (referred to as 'Khazineh'). The growing aesthetic standards by using bathroom tiles of different happy colors on the floor and walls of the bathroom, installing a mirror in the bathroom, designing different functional and luxurious shower heads, bathtubs, lighting, playing music in the bathroom were indicative of the change of the meaning of bathroom and its expected functions in the modern era. Easier access to bathrooms was one of the reasons for the reduced interval between the times of bathing. As the duration of bathing was shortened considering the changes in its traditional functions such as elimination of its social, religious and aesthetic aspects, the spatial structure of bathrooms was modified in a way that it was no longer possible to stay in the bathroom for a long time due to its limited space. Accordingly, the term 'taking a shower', which refers to fast bathing in the small space of the bathroom while standing, entered the bathing literature in the contemporary era.

Under the conditions, bathing acquired numerous functions. It was a place for getting personal privacy, expression of feelings, crying, laughing, unburdening oneself with water, thinking, singing, refreshment, getting a feeling of peace, cleaning the body and soul. It was also an appropriate space for the appearance of a spiritual sense, focus on one's body and looking into the mirror, touching one's body when under the shower and getting the feeling of softness and warmth of the water as an external thing and the appearance of a sexual feeling, development of a better feeling of oneself, improving the sense of unity with oneself, increased self-confidence in interpersonal relationships and civil behavior for avoiding visual and olfactory contamination. All these acquired high significances in becoming civilized.

Keywords: Bathroom, Taking a Bath, the Civilizing Process, Water Consumption, Functional Changes, Ethnographic Approach.

References

- Abazari, Y. (2002) Elias, norbert and civilizing process. *Journal of Sociological Studies*, 19, 19-26 (in Persian).
- Allen, T. (2015) *Virtual Water*. Tehran: Triangle Press.
- Alizadeh, Z., & Sharifan, H. (2016) A study of the function of endowment baths in iran. *Journal of Endowment of Eternal Heritage*, 94, 75-90 (in Persian).
- Balmaki, B., & Taghvaei, A. (2008) Art, myth and ritual functions in bath formation. *Book of the Month of Art*, 122, 106-113 (in Persian).

- Braun, V. & Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), 77-101.
- Bryson, B. (2019) *At Home: A Short History of Private Life*. Tehran: Amout Publication.
- Byrne, M. (2001) Sampling for qualitative research. *AORN Journal*, 73 (2), 497-498.
- Chardin, J. (1993) *Chardin's Travelogue*. Tehran: Tools Publications.
- Corrigan, P. (2018) *The Sociology of Consumption: An Introduction*. Tehran: Institute of Culture, Arts and Communications.
- Dalvand, H. (2006) Janian bath (the intellectual use of the constitution of people's culture to challenge people's culture). *Journal of People's Culture*, 18, 163-169 (in Persian).
- Dekhoda, A. (1998) *Dekhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran, Dekhoda Dictionary Institute.
- Drewville, G. (1991) *Ravel in Iran*. Tehran: Shabaviz Press.
- Dunning, E. (1993) *Sport in Civilizing Process: Aspects of Development of Modern Sport*. Human Kinetics Publishers.
- Dunning, E., Murphy, P., & Waddington, I. (1991) *Antropological versus Sociological Approaches to the Study of Soccer Hooliganism: Some Critical Notes, a Sociology of the Global Game*. Polity Press.
- Elias, N. (2018) *The Civilizing Process*. Tehran: Sociologists Publication.
- Elias, N. (2000) *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Blackwell Publication.
- Fakhar Tehrani, F. (1987) *Baths, Iranian Architecture of the Islamic Period*. Tehran: University Jihad Press (in Persian).
- Fakhar Tehrani, F. (2000) Baths in the Perspective of Time. *Sofa*, 30, 94-105 (in Persian).
- Fakhar Tehrani, F. (2005) *Proceedings of the Bath Conference in Iranian Culture*. Tehran: Anthropological Research Institute of the Cultural Heritage Organization (in Persian).
- Faraji, M. (2009) "The process of Expansion of Western Civilization in Iran from the Nasserite Period to the End of the First Pahlavi (from 1228 to 1320)." PhD Thesis, Theoretical-Cultural Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran.
- Flora, W. (2008) *People's Health in Qajar Iran*. Iran: Bushehr University of Medical Sciences and Health Services Press.
- Ghasemi, M., Hatem, G., & Tehrani, F. (2018) Recognition of the place of history and culture in traditional iranian baths (continuity of etiquette, habits and beliefs related to bathing). *Historical Research of Iran and Islam*, 22, 133-152 (in Persian).
- Haghparast, M. (2009) Sufi in the bathroom. *Art Quarterly*, 79, 174-192 (in Persian).
- Haji Ghasemi, K. (2004) *Ganjnameh, Baths*. Tehran: Shahid Beheshti Universit Press.
- Hamzeh Lou, M. (2003) Four seasons bath in arak. *Monthly Book of the Month of Art*, 57-58, 86-89 (in Persian).
- Holster, E. (1976) *Iran One Hundred and Thirteen Years Ago*. Tehran: Ministry of Culture and Arts Publication.
- Katirai, M. (1968) *From Clay to Clay*. Tehran: Institute of Social Studies and Research.
- Khansari, M. (1970) *Al-Nisa 'Beliefs*. Tehran: Tahoori Publication.
- Kian, M. (2012) Tiles engraved in the bath of ibrahim khan zahir al-dawlah in kerman. *Binab (Surah Mehr)*, 21, 193-212 (in Persian).
- Kozmix, H. (2005) The process of civilization. *Iranian Journal of Sociology*, 6 (3), 146-178 (in Persian).
- Mahjoor, F. (2003) Bath in iranian-islamic cities. *Monthly Book of the Month of Art*, 57-58, 60-66 (in Persian).
- Majdaldin, A. (2004) Norbert elias, founder of the sociology of process. *Cognition*. 41-42, 131-148 (in Persian).
- Manzoor Al-Ajadad, M. (1997) A brief look at the health situation in the big cities of iran in the fourth and fifth centuries. *Research Letter*, 4, 91-106 (in Persian).
- Molazadeh, K., & Mohammadi, M. (2000) *Public Works (Water Depot, Bridge and Dam, Bath)*. Tehran: Surah Mehr Publication.
- Molazadeh, K. (2000) *Baths, Encyclopedia of Iranian Historical Monuments in the Islamic Period, Public Works*. Tehran: Art Center Publication (in Persian).
- Mollai Tavani, A., & Gholampour, M. (2014) Bath and bathing in the culture of iranians of the qajar era (from the beginning to the constitution). *Studies in Cultural History, Journal of the Iranian History Association*, 21, 121-142 (in Persian).
- Niko Ghadam, J. (2010) The oldest bath in tehran with 465 years old. *Journal of Literature and Languages*, 69, 17-18 (in Persian).
- Pirnia, M. (1993) *Introduction to Islamic Architecture of Iran, Urban and Suburban Buildings*. Tehran: Iran University of Science and Technology Publication.
- Rajaei, A. (2014) Health of public baths in the contemporary period and the role of municipalities (Case Study: isfahan city). *Research Journal of Social and Economic History*, 1, 47-71 (in Persian).
- Ravandi, M. (1999) *Social History of the Iranian People*. Tehran: Negar Publication.

- Razavi Borghei, H. (2009) Bath architecture in ancient medical texts and introduction to delakieh's treatise. *Golestan Honar*, 15, 64-70 (in Persian).
- Ritzer, G. (2013) *Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots*. Tehran: Sociologists Publication.
- Ruholl Amini, M., & Gharooni, A. (2007) *Anthropological Attitude and Research of Public Bath in Society and Culture and Literature Yesterday*. Tehran: Etelaat Publication.
- Ruholl Amini, M. (2007) *General Bath in Society, Culture and Literature Yesterday*. Tehran: Etelaat Publication.
- Sajjadi, A. (2003) Bath and bath. *Journal of Iranian Studies*, 4, 75-98 (in Persian).
- Sajjadi, A. (2007) Bath and bathing. *Collection of Articles of the Bath Conference on Iranian Culture*, 4, 65-81 (in Persian).
- Shabani, I., & Jabbar, S. (2014) Bath and its social functions in the middle ages of iranian history. *Quarterly Journal of the Social and Economic History*, 1, 89-109 (in Persian).
- Shahri, J. (1988) *Social History of Tehran in the Thirteenth Century: Life, Business*. Tehran: Rasa Cultural Services Institute.
- Shahri, J. (1992) *Old Tehran*. Tehran: Moeen Publications.
- Sheikhi, A., & Dashtbani Malikabadi, M. (2018) Reading on the wall paintings of the bath of mehdi gholi bey of mashhad. *Visual Arts*, 73, 39-52 (in Persian).
- Stones, R. (2000) *Key Sociological Thinkers*. Tehran: Markaz Publication.
- Tabasi, M. (2013) *Familiarity with Iranian baths*. Mashhad: Sokhan Gostar Publication.
- Tabasi, M. (2013) *The Library of Garmabhaha*. Mashhad: Sokhan Gostar Publication.
- Tabasi, M. (2016) Baths in persian proverbs. *Journal of Public Culture and Literature*, 11, 129-152 (in Persian).
- Tabasi, M., Ansari, M., Tavousi, M., & Fakhar Tehrani, F. (2007) Recognition of the physical characteristics of iranian baths in the safavid period. *Journal of Architecture and Urban Planning*, 29, 49-58 (in Persian).
- Tavernier, J. (1957) *The Travelogue of Tavernier*. Tehran: Sanai Library.
- Van Cricken, R. (2007) Introduction and critique of the works of norbert elias. *Roshd Journal of Social Science Education*, 36, 44-47 (in Persian).

پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران

سال نهم، شماره پیاپی (۲۸)، شماره اول، بهار ۱۳۹۹

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۲۱

صص ۲۳-۵۲

مردم‌نگاری فرایند تغییرات حمام در تهران

نیما بردیافار، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی توسعه اقتصادی، دانشگاه اصفهان، ایران

nima.bardiafar@gmail.com

وحید قاسمی *، استاد، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه اصفهان، ایران

v.ghasemi@ltr.ui.ac.ir

جبار رحمانی، استادیار، گروه انسان‌شناسی فرهنگی، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی تهران، ایران

j_rahmani59@yahoo.com

عباس کاظمی، استادیار، گروه انسان‌شناسی فرهنگی، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی تهران، ایران

av3kazemi@gmail.com

چکیده

حمام‌کردن در ایران، قدمتی طولانی دارد و با توجه به کارکردهای بهداشتی، زیبایی‌شناختی، مذهبی و اجتماعی، نقش مؤثری در تاریخ اجتماعی آن داشته است. در دهه‌های اخیر، حمام و استحمام با رشد تکنولوژی تأمین منابع آب و انتقال آن به تهران از یکسو و رونق اندیشه فراوانی از سوی دیگر، دستخوش تغییرات اساسی شده است. هم‌زمانی سبک زندگی مصرفی و دسترس‌پذیری حمام در دوران معاصر، زمینه‌های تغییر ذائقه فرهنگی و روان‌شناختی انسان امروز را به همراه داشته است؛ به‌گونه‌ای که تغییر کارکردی حمام و دگرگونی معانی آن به‌عنوان بخشی از تغییرات مهم انسان متمدن، پیگیری‌شدنی است. مقاله حاضر به دنبال درک تغییرات حمام و استحمام در مسیر تکوین تاریخی آن است. در این پژوهش از روش‌شناسی کیفی-تاریخی و به‌طور خاص از روش مردم‌نگاری برای انجام عملیات پژوهش و کلیه مراحل کار میدانی بهره گرفته شد. یافته‌های این پژوهش، حاصل تجربه زیسته زندگی پژوهشگران در تهران، مشاهدات و مصاحبه با طبقات مختلف شهری در تهران است. این مطالعه نشان می‌دهد با وجود تغییرات ساختاری در زندگی شهری، از بین رفتن حمام عمومی و جایگزینی حمام خانگی، این تغییرات صرفاً ساختاری نبوده و به‌مرور، ذائقه روان‌شناختی مردم تهران نیز متناسب با پیچیده‌تر شدن جامعه، تحولاتی را تجربه کرده است. افزایش دفعات شست‌وشو، کاهش فواصل زمانی، افزایش حساسیت‌های بهداشتی، انزجار از بو، پنهان‌سازی بروزهای بدن، خصوصی‌شدن و تغییرات کارکردی و معنایی حمام و استحمام، بخشی از این تحولات فرهنگی-روان‌شناختی است که در سال‌های اخیر در ایران رخ داده است.

واژه‌های کلیدی: حمام، استحمام، فرایند متمدن‌شدن، مصرف آب، جاب‌جایی کارکردی، روش مردم‌نگاری

* نویسنده مسؤل: ۰۹۱۳۳۱۷۸۲۹۰

Copyright©2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they can't change it in any way or use it commercially.

<http://dx.doi.org/10.22108/srsp.2020.121048.1488>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.23221453.1399.9.1.2.5>

مقدمه

با مرور اسناد و منابع تاریخ شهر تهران در می‌یابیم این شهر با مشکل کم‌آبی، دست‌به‌گریبان بوده است. در گذشته‌ای نه‌چندان دور، آب تهران عموماً از نهرها و جوی‌های روبازی تأمین می‌شد که حاوی انواع آلودگی‌ها و فضولات شهری، معابر و خانه‌ها بود. «این شهر، که برخلاف اغلب شهرهای بزرگ جهان در کنار هیچ رود پرآبی قرار ندارد، به‌وسیله چند قنات و کاریز شامل قنات شاه یا آب شاه، قنات مهرگرد یا آب مهرگرد، قنات حاجی علی‌رضا یا قنات سرچشمه، قنات باغ شاه، قنات فرمانفرما، قنات وزیر، آب‌انبار سردار، قنات یوسف‌آباد، قنات اکبرآباد، آب‌انبار سنگلیج، آب‌انبار سید ولی و آب‌انبار سید اسماعیل تأمین می‌شد» (شهری، ۱۳۷۱: ۱۵۶-۱۵۷).

در چند دهه اخیر، با رشد اقتصادی کشور و توسعه فناوری‌های صنایع مربوط به آب مجموعه‌ای از برنامه‌های شهری در مناطق مختلف کشور و در رأس همه آنها در تهران، به‌عنوان پایتخت ایران، اجرا شد که تغییرات ساختاری گسترده‌ای در کالبد فضایی این شهر ایجاد کرد. به‌تدریج، این تغییرات فضایی به دگرگونی فرهنگی مردم این شهر و مهاجرانی منجر شد که بعدها به ساکنان اصلی آن تبدیل شدند؛ به‌گونه‌ای که امروزه، مردم تهران به‌لحاظ مصرف آب، پرمصرف‌ترین مردم ایران تلقی می‌شوند. براساس آمار، همه‌ساله در تهران، نرخ رشد مصرف آب نسبت به سال قبل به‌طور متوسط، ۲/۵ درصد است و تهرانی‌ها روزانه ۳۰ لیتر بیش از سرانه مصرف شرب در کشور (معادل ۱۸۰ لیتر) آب مصرف می‌کنند (معاون نظارت بر بهره‌برداری آب‌فای استان تهران، ۱۳۹۸) این در حالی است که میانگین مصرف آب جهانی بین ۱۰۰-۱۴۰ لیتر (آلن، ۱۳۹۴) و میانگین بارش کشور، یک‌سوم میانگین جهانی است (سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۴).

مصرف آب این شهر شامل مصارف کشاورزی و صنعتی گسترده‌ای است؛ اما مصرف آب خانگی، که شامل مصرف روزانه بیش از سه میلیون و هفتصد هزار متر مکعب (بیش از آب دریاچه چیتگر) و مصرف متوسط روزانه هر نفر در شبانه‌روز، ۱۸۰ لیتر برآورد شده است (شرکت آب و فاضلاب

استان تهران، ۱۳۹۸)، خود ناظر بر حجم زیادی از مصارف آب شهری است که برای تهیه و فراوری آن بیشتر از سایر مصارف صنعتی و کشاورزی، نیازمند صرف هزینه است و با توجه به مصارف خوراکی و ارتباط آن با وجه حیاتی زیست انسانی، اهمیت استراتژیک بیشتری نسبت به آنها دارد.

استحمام و شست‌وشوی خود، یکی از انواع اصلی مصارف شهری آب تلقی می‌شود که بخش مهمی از مصرف سرانه هر نفر را به خود اختصاص می‌دهد. در نظر اول، آنچه از استحمام به ذهن خطور می‌کند، وجه بهداشتی و تأمین سلامت شهروندان است. با این حال؛ مطالعه حمام به‌مثابه یک فضای شهری- که علاوه بر کارکرد آشکار آن، یعنی شست‌وشوی بدن، کارکردهای اجتماعی متعددی دارد، از پیچیدگی‌ها و ابهام‌های فرهنگی بسیاری پرده برمی‌دارد که در پس این عرصه به‌ظاهر شناخته‌شده قرار دارد. مرور روند تغییرات حمام‌کردن از گذشته تا امروز و کارکردهای آن به‌همراه تغییرات ساختاری و فناوری‌های گسترده در شهرها به‌طور شناخت دقیق‌تر از تغییرات بزرگ در باورها، رفتارها و به‌طور کلی، سبک زندگی مردم این شهر کمک می‌کند؛ وضعیتی که به موازات فرایند متمدن‌شدن، به مصرفی‌تر شدن مردم این شهر و رشد مصرف آب در امور روزانه انجامید.

مطالعه حاضر نشان می‌دهد حمام‌کردن، که امروزه به نیازی مبرم و جزئی جدایی‌ناپذیر سبک زندگی شهری و متمدنانه در تهران تبدیل شده است، امری تکوینی است و سیر تاریخی آن، نشان‌دهنده برساخت فرهنگی این پدیده انسانی است؛ برساختی که در دوره‌ای از تاریخ معاصر، بازسازی و به رفتار مصرفی بحران‌ساز منجر شده است؛ بنابراین، در این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش خواهیم بود که حمام و استحمام در مسیر تکوین تاریخی خود چه تغییراتی را پشت سر گذاشته است و شرایطی که به تحولات بنیادی نحوه آداب شست‌وشو در مردم منجر شده است، کدام است؛ به عبارت دیگر، می‌کوشیم با مقایسه مشخصه‌های اصلی ساختاری و فرهنگی حمام‌کردن در گذشته و امروز، از یک‌سو و بررسی شرایط ساختاری تغییرات روانی و فرهنگی از سوی دیگر، به

درک دقیق‌تری از عادات و خصیصه‌های فرهنگی مردم تهران دست یابیم.

تاریخچه حمام

آب یکی از عناصر اصلی پاکیزگی و طهارت است و شست‌وشو با آن برای تأمین بهداشت بدنی، یکی از کارکردهای اصلی آن در تاریخ تمدن‌ها بوده است؛ با این حال؛ تأمین پاکی با استفاده از آب فقط به وجه جسمانی محدود نمی‌شود. آیین‌های مذهبی، اغلب برای پالایش روح به روش‌هایی توسل می‌جستند که در فرایندی آیینی (مانند غسل)، روح مهیای رستگاری می‌شد. آب در اساطیر برای پاکی جسم و روح به کار می‌رفت. در اسطوره‌ای از خدایان مصری آمده است که پیکر بی‌جان ایزیس در نیل شناور بود و به‌علت آنکه در آب‌های رود غسل داده شده بود، به زندگی بازگشت. در بحث از اسطوره‌ها و آیین‌های مذهبی در ایران، مانند صابئین، مانوی‌مذهبان و میترائیسم، مباحث مفصلی درباره استفاده از عنصر تطهیرکننده آب آمده است (بلمکی و تقوایی، ۱۳۸۷: ۱۰۹-۱۱۰)؛ از این‌رو، در فرضیه‌ای، ریشه‌های شکل‌گیری حمام به آیین‌های طهارت و غسل پیش از ورود به مهرابه‌ها (خورآباد/خرابات) بازمی‌گردد. «واژه گرمابه، مرکب از دو کلمه گرم و آبه است. آبه به معنای محل ساختمان است. مهم‌ترین مسئله در این مورد، گسترش مهرابه‌ها و پرستشگاه‌ها در آیین میترائیسم است. مهرابه‌ها در آغاز برحسب ضرورت به‌عنوان مکانی برای عبادت و برگزاری مراسم بنا می‌شدند. ضرورت تطهیر و شست‌وشو در هنگام اجرای مراسم باعث می‌شد این مهرابه‌ها در کنار آب‌های روان بنا شود» (بلمکی و تقوایی، ۱۳۸۷: ۱۱۱). حمام نیز واژه‌ای عربی، معادل واژه گرمابه و محل شست‌وشوی سر و بدن است (دهخدا، ۱۳۷۷).

براساس برخی منابع، ساخت حمام به زمان جمشید، پادشاه پیشدادی بازمی‌گردد (حمزه‌لو، ۱۳۸۲: ۱۲۰). شواهد تاریخی نشان می‌دهد از عهد هخامنشی در شهرهای ایران، حمام‌های عمومی وجود داشته است (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۴) و درمقابل، در برخی از منابع بر ابهام در استفاده از حمام در

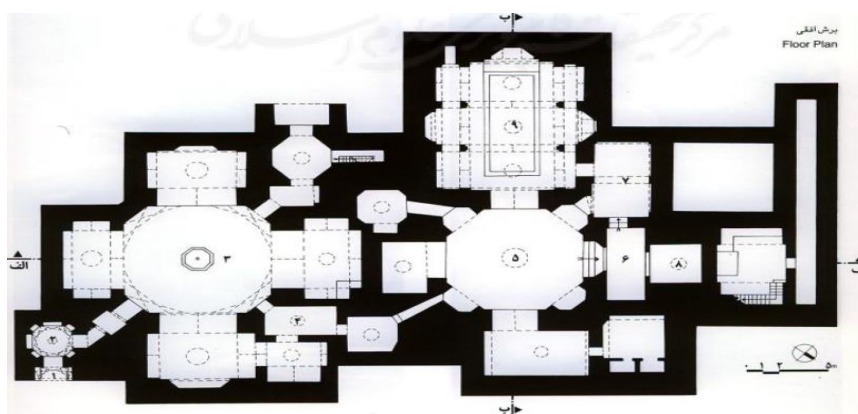
ایران پیش از اسلام تأکید شده است (حق‌پرست، ۱۳۸۸: ۱۷۶). با آمدن اسلام به ایران نیز با توجه به تأکید ویژه بر طهارت در قالب برنامه‌های عملی مانند وضو و غسل، تحولات زیادی در ساخت حمام اتفاق افتاد (روح‌الامینی و قارونی، ۱۳۸۶: ۲۲۱-۲۲۲). عصر سلجوقی، یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی رشد گسترده بناهای عام‌المنفعه، مانند حمام است. در این باره آمده است: «در سده‌های چهار و پنج هجری، حمام جزء ضروریات زندگی روزمره شهرها بود و در شهرهای بزرگ، حمام‌های نیکو، فراوان به چشم می‌خورد. رجال و اعیان، حمام‌های خصوصی داشتند و برخی از حمام‌های عمومی دارای نمره‌های خصوصی هم بودند» (منظورالاجداد، ۱۳۷۶: ۹۸).

ناتوانی مالی بیشتر مردم در ساخت حمام اختصاصی در خانه‌ها، سود و درآمد زیاد حمام‌های عمومی و ضرورت وجود حمام در نزدیکی اماکن مقدس، مانند زیارتگاه‌ها بر اهمیت و نقش آن در شکل شهرسازی و گسترش ساخت اینگونه حمام‌ها در شهرها مؤثر بوده و از این‌رو، ساخت حمام به‌عنوان بنایی مذهبی و عام‌المنفعه برای مسلمانان، محل کسب اجر و پاداش اخروی بوده است (علیزاده و شریفان، ۱۳۹۵: ۷۸). شاردن (۱۳۷۲: ۱۱۳۷) در این مورد می‌گوید: «دولتمندان و جاه‌مندان در خانه‌های خود، گرمابه اختصاصی دارند و افرادی که در طبقه فروتر جا دارند، غالباً گرمابه‌ای در جوارشان هست و هر وقت بخواهند به‌طور خصوصی از آن استفاده می‌کنند. داشتن حمام خصوصی در خانه، مشکلات زیاد به همراه دارد؛ زیرا گرم نگه‌داشتن آن به‌طور مداوم از نظر بهداشت، دشواری‌ها در وجود می‌آورد». در دوره صفویه، ساخت بخش بزرگی از بناهای تاریخی و از جمله حمام‌های معروف در شهرهای بزرگ ایران پایه‌گذاری شد؛ از آن جمله می‌توان به حمام گنجعلی‌خان، خسرو آقا و حمام شیخ بهایی به‌عنوان آثار به‌جامانده از این دوره یاد کرد (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۴).

حمام‌ها در تاریخ میانی ایران به‌لحاظ معماری و طراحی، شامل خلوت، شاه‌نشین، صحن، دستشویی، خزینه، تون یا گرمخانه بود و هر یک از فضاها با راهرو و هشتی از یکدیگر جدا می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور

اول و پل جداکننده حمام از بافت شهری)، هشتی (محل انتظار)، دالان (راهرو و فضای انتقالی به حمام‌ها)، میان در (اصلی‌ترین فضای ارتباطی حمام و واسط رختکن و گرمخانه)؛ ۳. فضاهای خدماتی شامل دهلیز (محل نشستن استاد حمامی)، آبریزگاه، نوره‌خانه (محل زدودن موهای بدن)، بام خانه (محل بالای حمام برای آویختن لنگ‌ها)؛ ۴. فضاهای تأسیساتی شامل تون (کوره و آشدان)، انبار سوخت (محل نگهداری سوخت حمام)، گنداب (فضای باز مجاور حمام برای خشکاندن فاضلاب حمام در هوای آزاد).

تنظیم شود. کف حمام از سنگ مرمر و دیگر سنگ‌ها پوشیده می‌شد و از کاشی منقش به نگاره‌ها - اغلب از مضامین شاهنامه - و نوشته‌هایی نیز به‌عنوان تزئینات استفاده می‌شده است (شعبانی و جبار، ۱۳۹۳: ۹۲). طبسی (۱۳۹۵: ۱۳۵-۱۳۶) نیز به‌طور دقیق‌تری، معماری فضای حمام‌ها در چهار گروه اصلی را تفکیک کرده است: ۱. فضاهای اصلی شامل بینه (رختکن)، گرمخانه (فضای اصلی شست‌وشو)، خزینه (حوض بزرگ شست‌وشو)، چال حوض (حوض آب سرد بزرگ برای شنا و آب‌تنی)؛ ۲. فضاهای ورودی و ارتباطی شامل سردر (ورودی

تصویر ۱- پلان حمام (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳)

۱. ورودی، ۲. هشتی، ۳. بینه، ۴. میان در، ۵. گرمخانه، ۶. خزینه، ۷. خلوت، شاه‌نشین، ۸. تیان، ۹. چال حوض

Picture 1: Bath plan (Source: Haji Ghasemi, 2004)

1) Entrance 2) Porch 3) Binet 4) Middle door 5) Warm house 6) Treasure 7) Privacy, Shahneshtin 8) Tian 9) Chal Houz

وضعیت در سال‌های بعد، روندی رو به افزایش داشت؛ چنان‌که در سال ۱۲۸۶ به‌ازای هر ۱۰۵ خانه و در ۱۳۲۰ به‌ازای هر ۸۹ خانه، یک حمام وجود داشت که افزایش ۴۰ درصدی حمام را در پنجاه سال نشان می‌داد (فلور، ۱۳۸۷: ۷۷). به موازات توسعه فناورانه در حوزه گردآوری منابع آبی (سدها) و رشد نظام انتقال آب به مناطق شهری، از سال ۱۳۲۹ کم‌کم، خانواده‌های تهرانی ضمن برخورداری از آب شهری لوله‌کشی شده، به ساخت حمام‌های شخصی اقدام کردند؛ به‌گونه‌ای که امروزه تعبیه حمام در منازل، بخش جدایی‌ناپذیر خانه‌های شهری محسوب می‌شود.

حمام قبله در بازار نایب‌السلطنه، حمام وکیل‌الملک سنگلج، حمام نظام‌الملک پاچنار، حمام دوتویه علیای کهریزک، حمام مهدی‌خانی در بازار بزرگ تهران، حمام انصاری منیریه و حمام همتیار در خیابان وحدت اسلامی، از جمله حمام‌های معروف تهران در گذشته بوده‌اند. با وجود اهمیت حمام در ایران و اسلام در دوران گذشته به‌علت کم‌آبی و به‌طور کلی بی‌توجهی به بهداشت، در مجموع، تعداد حمام در شهرها بسیار کم بود؛ اما در دهه‌های آغازین قرن بیستم و با رشد مدرنیزاسیون در دوران پهلوی اول، ساخت حمام در تهران شتاب گرفت؛ به‌گونه‌ای که در سال ۱۲۶۹ به‌ازای هر ۱۴۸ خانه در تهران، یک حمام وجود داشت. این

پیشینه پژوهش

حمام به علت نقش آیینی و بهداشتی آن، در تاریخ ایران، اهمیت ویژه‌ای داشته است و از این رو در کتاب‌ها، مقاله‌ها، سفرنامه‌ها، رساله‌ها، اشعار، متون منثور و ضرب‌المثل‌ها به آن بسیار توجه شده است. یکی از مهم‌ترین اقدامات انجام‌شده در این زمینه، همایشی است که در سال ۱۳۸۴ پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و دانشگاه شهید باهنر کرمان به‌طور مشترک با عنوان «حمام در فرهنگ ایرانی» برگزار کردند. در این گردهمایی با ارائه و مرور کتاب‌ها و مقاله‌هایی مانند «گرما به‌های ایرانی در آیین سفرنامه‌ها» و «بناهای عام‌المنفعه»، ابعاد فرهنگی، تاریخی، پزشکی، معماری، مردم‌شناسی و باستان‌شناسی حمام‌های ایرانی بررسی شد.

پیرنیا (۱۳۷۲) در مقاله «حمام‌ها» در کتاب *آشنایی با معماری اسلامی ایران* به شرح عمومی گرما به‌های ایران توجه کرد. فخار تهرانی نیز در دو مقاله «حمام‌ها» (۱۳۶۶) و «حمام‌ها در نظرگاه زمان» (۱۳۷۹) ابعاد حمام‌های ایرانی را توصیف عمومی می‌کند. گنج‌نامه و بخش‌هایی از دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی به حمام اختصاص دارد (حاجی‌قاسمی، ۱۳۸۳؛ ملازاده، ۱۳۷۹). آشنایی با گرما به‌های ایران از طبسی نیز از جمله منابع عمومی درباره حمام است که در سه بخش به معماری حمام‌ها، منابع مکتوب و فرهنگ مردم ایران توجه کرده است (طبسی، ۱۳۹۲). علاوه بر این، طبسی با تألیف «کتاب‌نامه گرما به‌ها» مشخصات کتاب‌شناسی بیشتر منابع فارسی و خارجی مرتبط با حمام را ارائه و آن را به‌صورت موضوعی دسته‌بندی و عرضه کرده است (طبسی، ۱۳۹۲).

بخشی از مبانی نظری موجود در حوزه حمام ایرانی به مباحث انتقادی و فرهنگی در زمینه عادت‌های مردم در حمام و یا عادت‌های بهداشتی مردم اختصاص داده شده است. ملا ابوالفیض اردبیلی در رساله کوچکی به نام «حمام جنیان»، به سبک و سیاق نوشته‌های عصر مشروطه، فرهنگ مردم این دوره درباره بهداشت حمام و باورهای کهنه و خرافی درباره آن را بررسی کرد. در این رساله، وضع حمام‌ها، ساختمان و

اجزای حمام، نقش کارگران و گردانندگان حمام‌ها، آیین‌های رفتن به حمام و پذیرش از سوی حمامی و کیسه‌کش، بحث و نقد روشنفکری شده است (دالوند، ۱۳۸۵: ۱۶۳-۱۶۹).

برخی پژوهشگران نیز ضرب‌المثل‌ها و مبانی نظری موجود درباره حمام را مطالعه کرده‌اند. در این زمینه، طبسی (۱۳۹۵) ضرب‌المثل‌های حمام را دسته‌بندی موضوعی کرده است. درج عقاید مذهبی، خرافی، قوانین میان مردم، مدح و ذم گروه‌ها و اقوام، اشخاص، شهرها و مکان‌ها، حیوانات، مسائل پزشکی و بهداشت، مسائل اجتماعی و اخلاقی، اساطیری، تاریخی و سیاسی در ضرب‌المثل‌ها نشان‌دهنده اهمیت حمام در فرهنگ مردم ایران است.

تحلیل معماری و تحلیل محتوای دیوارها و نقش و نگار کاشی‌های حمام‌های کهن یا مردم‌نگاری حمام‌های خاص ایرانی، بخش دیگری از پژوهش‌های این حوزه است. بررسی و تحلیل نقاشی‌های دیواری حمام‌ها، از جمله مقالات درباره حمام در مبانی نظری این حوزه است. شیخی و دشتبانی ملک‌آبادی (۱۳۹۷) در «خوانشی بر نقاشی‌های دیواری حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد» و حق‌پرست (۱۳۸۸) در «صوفی در گرما به» با بررسی کارکردهای فضاهای حمام مندرج در نگاره‌ای که یکی از شاگردان بهزاد به تصویر کشیده است، هر یک به گونه‌ای، محتوای فضای حمام را بررسی کرده‌اند. نیکوقدم (۱۳۸۹) در مقاله «قدیمی‌ترین حمام تهران با ۴۶۵ سال قدمت» به حمام قبله یا حمام خانم از عصر صفوی اشاره می‌کند. کیان (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «کاشی‌های منقوش حمام ابراهیم‌خان ظهیرالدوله در کرمان» این کاشی‌ها را شرح می‌دهد که بر تصاویر شاهنامه، زندگی مردم عادی، طرح‌های گلدانی، خوشنویسی و آیات قرآنی دلالت دارد. رضوی برقی (۱۳۸۸) در «معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلگه» این رساله را شرح داده، با تأکید بر اخلاط چهارگانه و مزاج‌های اربعه انسانی، توصیه‌هایی برای ساخت فضاهای حمام مطرح کرده است. موضوع این رساله درباره اصول پزشکی کهن و باورهای دینی است.

یکی دیگر از حوزه‌های مهم در مبانی نظری مربوط به حمام، نقش آن در فرهنگ و تمدن دوره‌های تاریخی است.

مختلف حمام، اعم از نظافت، درمان، اعمال زیبایی‌شناختی، مذهبی، بازی‌های رایج و ابعاد فرهنگی آن سخن گفته است. همانگونه که مشخص است، کارهای ارزنده بسیاری در حوزه تاریخ، ادبیات، معماری، پزشکی، مردم‌شناسی حمام‌های خاص و تحلیل محتوای نگاره‌های حمام ایرانی موجود است. در مقاله حاضر با بهره‌گیری از این مبانی نظری غنی کوشش شده است ضمن توصیف فربه، کل‌گرایانه و مردم‌نگارانه حمام و استحمام در تهران، در چارچوب نظریه فرایند متمدن‌شدن نوربرت الیاس، تغییرات فرهنگی مرتبط با حمام تهرانی تبیین شود. گفتنی است در پژوهش‌های این حوزه، به‌طور عمده به تاریخ گذشته حمام و ویژگی‌های فرهنگی و کالبد فضایی یا اهمیت کارکردی آن در گذشته اشاره شده است و پژوهشگران به کارکردها و ویژگی‌های کالبدی یا فرهنگی مربوط به حمام در دوران جدید توجه نکرده‌اند. در پژوهش حاضر برخلاف عمده پژوهش‌های این حوزه، که بر ساختار فیزیکی حمام متمرکز هستند، تأکید اصلی بر استحمام یا حمام‌کردن است. در اینجا، روند تغییرات حمام‌ها با شرحی میدانی از گذشته تا امروز شرح داده شده است.

چارچوب نظری: فرایند متمدن‌شدن^۱

در این مطالعه، تغییرات هم‌زمان سطوح کلان جامعه و روان‌شناسی افراد در قبال حمام‌کردن، مانند رشد خودالزامی و گسترش آستانه شرم و حیا از جمله مباحثی است که به‌خوبی در آرای الیاس بدان توجه شده است. از این‌رو، در این بخش، ابتدا دیدگاه الیاس در باب فرایند متمدن‌شدن مطرح می‌شود. این رویکرد در درک بهتر تغییرات حمام و استحمام در تهران مؤثر است. به همین ترتیب در بخش‌های بعد، ضمن توصیف غنی یافته‌های تاریخی و میدانی با استفاده از تحلیل تمدنی الیاس، واقعیت‌های این عرصه مطرح می‌شود.

الیاس به‌عنوان مهم‌ترین جامعه‌شناس حوزه تمدن، با تأکید بر اهمیت بازنمایی عوامل متداخل در شکل‌دهی صورت‌بندی‌ها و فرایندهای اجتماعی می‌کوشد صیورورت تاریخی و روند تغییرات جامعه در گذر زمان را ترسیم کند.

حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده میانه تاریخ ایران (شعبانی و جباره، ۱۳۹۳) و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (ملایی توانی و غلامپور، ۱۳۹۳) برخی از مهم‌ترین این آثار هستند که به کارکردهای حمام ایرانی توجه کرده‌اند. شعبانی توضیح داده است که حمام در دوران تاریخی ایران، کارکردهای اجتماعی، مانند محل اطلاع‌رسانی عمومی، محل ملاقات و مذاکرات خصوصی، کارکرد علمی و فرهنگی، کارکرد درمانی، معیاری برای تشخیص اجتماعی، پناهگاه، محل سرشماری، محل عبادت و قتل داشته است. ملایی نیز از کارکردهای بهداشتی، مذهبی، زیبایی‌شناختی و اجتماعی آن در دوران قاجار سخن گفته است. علیزاده و شریفیان (۱۳۹۵) در «بررسی کارکرد حمام‌های وقفی در ایران»، کارکرد حمام‌های وقفی در ایران را مطالعه کرده‌اند. قاسمی و همکاران (۱۳۹۷) در «بازشناسی جایگاه تاریخ و فرهنگ عامه در حمام‌های سنتی»، نقش حمام در فضای شهری، مشاغل و ویژگی‌های فرهنگی تاریخ حمام را در دهه‌های گذشته در ایران، بررسی تاریخی کرده‌اند. مقاله «بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی» از طبسی و همکاران (۱۳۸۶) به عوامل تعیین‌کننده رشد گرمابه‌ها در دوره صفوی، مانند اهمیت نظافت، حرمت آب و رعایت احکام فقه شیعی اختصاص دارد. در این مقاله، معرفی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های این دوره، مانند تعداد، سلسله‌مراتب و سیرکولاسیون، مساحت، ابعاد و تناسب فضاها تجزیه و تحلیل و ویژگی‌های کالبدی مکتب اصفهان تعیین شد. رجایی (۱۳۹۳) در «بهداشت حمام‌های عمومی در دوره معاصر و نقش شهرداری‌ها در اصفهان»، درباره وضعیت حمام‌ها در دهه‌های گذشته در ایران و به‌طور خاص، اصفهان، پژوهشی تاریخی انجام داده است. وی ضمن شرح دقیق وضعیت بهداشتی و فرهنگی حمام‌ها، چالش‌های مدیران شهری در جایگزین کردن دوش به‌جای خزینه و مقاومت‌های مردم به‌علت ناآگاهی از اهمیت بهداشت را مطرح کرده است. شهری (۱۳۷۱) در «طهران قدیم» از معماری حمام و بخش‌های تشکیل‌دهنده آن، اعمال مربوط به بخش‌های

^۱ The Civilizing Process

شد؛ یعنی فشار برای مهارزدن بر تکانه‌ها و شرم اجتماعی همراه آنها. این مسائل کاملاً به عادت‌هایی در ما تبدیل شدند که حتی زمانی که تنها هستیم، یعنی در قلمرو کاملاً خصوصی، نمی‌توانیم از آنها تخطی کنیم (الیاس، ۱۳۹۷: ۳۶۵).

این مدل نظری مبتنی بر این فرض است که تکوین «خود» و «فراخود» با شاخص‌های تکوین اجتماعی کلان درآمیخته است گذار از «مهار توسط دیگران به خودمهار»، که با آستانه بیشتری از شرم، حیا و دل‌زدگی همراه است، موجب می‌شود اینگونه به نظر برسد که مهارهای بیرونی و تحمیلی بر افراد نسبت به گذشته به صورتی غیرمستقیم‌تر در حال عمل کردن هستند (ون کریکن، ۱۳۸۶: ۴۶؛ ابازری، ۱۳۸۱: ۲۱). با رشد کنترل بر طبیعت در دنیای جدید، مدیریت بدن به مثابه بخشی از طبیعت بزرگ‌تر، شاید دیگر امری عجیب و غیرعقلانی نباشد. از نظر الیاس، تقاضاهای فزاینده محیط اجتماعی، که در حال پیچیدگی بیشتر است، تنظیم ظریف‌تر رفتار را ایجاب می‌کند در چنین محیطی‌هایی، تمدن فردی محقق می‌شود و در پی فراگیرتر شدن آن، تمدن جامعه‌ای بر کرسی ظهور می‌نشیند (کوزمیکس، ۱۳۸۴: ۱۵۴). درونی کردن، خویش‌داری و خودکنترلی، که از طریق شبکه‌های پیچیده ارتباطات اجتماعی فزاینده لازم‌القبول می‌شد، خودادراکی روان‌شناختی را توسعه داد؛ مسئله‌ای که فروید، آن را به فراخود (مظهر تجلی آرمان‌های اخلاقی انسانی در برابر نفس اماره) تعبیر کرد (مجدالدین، ۱۳۸۳: ۱۳۲).

در جامعه متمدن، بیشتر مردم ملزم به سرکوب و کنترل تمایلات پرخاش‌جویانه و خشونت‌آمیز در برابر دیگران هستند. این امر با فرایند جامعه‌پذیری به نسل‌های بعد نیز منتقل می‌شود. از این‌رو، ترس از پرخاشگری و خشونت‌طلبی خود و به‌طور هم‌زمان، ترس از واکنش تنبیهی دیگران در قبال رفتار خشونت‌آمیز، درونی شده، به خصالتی ریشه‌دار در شخصیت افراد تبدیل می‌شود. این امر سبب می‌شود در چنین جامعه‌ای، خشونت فیزیکی به‌گونه‌ای تظاهری، نمایشی و نمادین بروز یابد. در این شرایط، زندگی اجتماعی امن‌تر، منظم‌تر و عقلانی‌تر می‌شود. افراد از کودکی می‌آموزند بصیرت و عقلانیت بیشتری را در هدایت رفتار خود در

بر این اساس، پایه‌های جامعه‌شناسی آرایشی^۱ یا جامعه‌شناسی فرایند^۲ در کار الیاس، تعامل و وابستگی متقابل افراد است و حیات اجتماعی فرد به آرایش‌های مختلفی وابسته است که در مجرای تعاملات اجتماعی به‌طور مداوم در حال بازسازی است. مفهوم آرایش، ناظر بر شبکه‌های متداخل و به‌هم‌پیوسته‌ای است که کنش افراد را به یکدیگر می‌پیوندد و آنان را هم برای انجام‌دادن کارهایی توانا می‌کند و هم از انجام‌دادن کارهایی بازمی‌دارد (مجدالدین، ۱۳۸۳: ۱۳۱). از نظر الیاس، قاعده اصلی صورت‌بندی‌های اجتماعی از قواعد ثابت ذهنی و یا نظم طبیعی برنیامده است؛ بلکه این وضعیت، نتیجه ارتباط گریزناپذیر افراد با یکدیگر است.

یکی از مهم‌ترین موضوعات مدنظر الیاس در آثاری که با رویکرد خاص خود به دنبال تبیین آن بود، بحث تمدن و فرایند متمدن‌شدن است. الیاس برای مطالعه وضعیت تغییرات تمدنی در قرون گذشته به کتاب‌های قرن‌های سیزدهم و نوزدهم درباره آداب و شیوه‌های مربوط به رفتار روزمره مراجعه کرد. او نشان داد چگونه در این دوران، برخی از آداب و روش‌های رفتاری، که در گذشته پذیرفته می‌شد، در طول قرن‌های گذشته تغییر ماهیت داد و امروزه به‌عنوان رفتاری غیرمتمدنانه تلقی می‌شود. بسیاری از رفتارهای مربوط به زندگی پیشینیان، در حالی که امری کاملاً بهنجار و عادی تلقی می‌شد، از نظرها پنهان و به حوزه خصوصی افراد رانده شده است. تغییرات مذکور، همان مسئله‌ای است که الیاس از آن با عنوان «فرایند متمدن‌شدن» یاد می‌کند. این فرایند بر تبیین پیوندهای سطوح خرد و کلان، یعنی ساختار رفتار، شکل و ترکیب روان فرد (پویایی‌های روانی با گسترش احساس شرم و انزجار) از یک‌سو و ساختار جامعه (پویایی‌های اجتماعی و پالایش تمدنی) از سوی دیگر دلالت دارد. در پیوند با این تقسیم فزاینده رفتار به آنچه در ملاء عام مجاز است و آنچه مجاز نیست، ساختار روانی افراد نیز دگرگون شد (استونز، ۱۳۷۹: ۲۱۸-۲۱۹). ممنوعیت‌هایی که ضمانت‌های اجتماعی از آن حمایت می‌کرد، به‌صورت خودکنترلی در افراد بازتولید

^۱ Figurational Sociology

^۲ Process Sociology

احساسات، انسان‌ها را در فرایند اجتماعی شدن قرار داده است (الیاس، ۱۳۹۷: ۲۹۱-۲۹۴). تغییرات در آداب نزاکت به‌مثابه شاخص‌های اصلی متمدن‌بودن، در نتیجه فرایندی غیرعقلایی و در پی هیجان‌ها و عواطف درباره ارزش‌های خوب و بد انجام شد؛ برای نمونه، اینگونه نیست که رعایت اصول بهداشتی در هنگام توالت کردن به‌نحوی هشیارانه و عقلانی تکوین یابد؛ برعکس، این ارزش‌ها پس از طی فرایندی غیرهشیارانه و غیرعقلایی سازمان گرفت و به‌مرور، به‌گونه‌ای هدفمند تکوین یافت (ر.ک برایسون، ۱۳۹۸: ۴۱۰-۴۳۳).

با تشریح ساختار جامعه‌ای که با استفاده از دستگاه مهار به تولید منش فرد متمدن دست می‌زند، سازوکار تکوین متمدن‌شدن آشکار می‌شود. رعایت ادب با کنترل بر بدن و ابراز احساسات ناشی از شبکه‌ای از قوانین مرتبط با غرایز در میان طبقات بالا در قرون وسطی آغاز شد و در دوران جایگزینی دولت‌های مطلقه و تمرکزگرا، به عموم جامعه گسترش یافت. به این ترتیب، الیاس، آغاز این تغییرات رفتاری را در سطح کلان دولت تبیین کرد. او نشان داد منازعات سیاسی میان دربار، شاهزاده‌ها، کلیسا و بعدها بورژوازی به تدریج به متمرکزشدن قدرت در دست شاه و دربار انجامید. نتیجه این امر، پولی‌شدن مبادلات اقتصادی، انحصار پول و مالیات در دستان دولت مطلقه، انحصار خشونت و استفاده از ابزارهای نظامی و ارتش در اختیار دولت، تجمیع قدرت در دستان شاه و زوال قدرت جنگاوران و لردها بود؛ وضعیتی که به رشد زنجیره‌های وابستگی کمک کرد (الیاس، ۱۳۹۷).

زنجیره‌های وابستگی، مجموعه‌ای به هم وابسته روابطی است که در آن یک فرد به آنها وابسته است. الیاس آن را عامل تعیین‌کننده آگاهی فرد از رفتار زشت و غیرمتمدنانه می‌داند. او به دورانی اشاره می‌کند که جامعه در شکلی غیرهمبسته (به زبان دورکیم در دوران همبستگی مکانیکی) بود. در این دوران، جنگاوران نیروهای برتر بودند و با توجه به وابسته‌نبودن به جامعه در برآوردن نیازهای خود، علتی برای سرکوب احساسات خود نمی‌دیدند. نظام اجتماعی به‌گونه‌ای بود که رفتار خشونت‌آمیز و غیرمتمدنانه جنگاوران، تأثیر

شبکه‌های پیچیده وابستگی متقابل اعمال کنند. ترس از کاهش اعتبار اجتماعی، شرم و بی‌آبرویی، به تدریج جای هراس از هجوم فیزیکی را می‌گیرد. این خصلت، خصلت رایج جوامع بدون کارگزار انحصاری قدرت و زور است؛ در نتیجه، افراد ضمن حساس‌شدن به اعمال و مشاهده خشونت، با به پشت صحنه راندن آن، احساس نگرانی، دلواپسی و گناه را از خود دور می‌کنند (Dunning, 1993: 61؛ استونز، ۱۳۷۹: ۲۱۸).

از نظر الیاس، مهم‌ترین عناصر رفتار متمدنانه عبارتند از: صلح‌جویی، تهذیب رسوم، میزان مهار در تعامل‌های اجتماعی و در رابطه با ذاتی افراد با یکدیگر. متمدن‌شدن، فرایندی است که در آن، هیجان‌ها و عواطف افراد، عقلانی، پیش‌بینی‌پذیر و در کنترل فرد قرار می‌گیرند. او نشان می‌دهد مردم دوره‌های گذشته، بسیاری از رفتارهای ناپسند امروزی را به راحتی انجام می‌دادند. پاک‌کردن بینی در هنگام غذاخوردن، تفانداختن، سر را به سمت ظرف غذا بردن به‌جای آوردن غذا به سمت دهان، خوردن گوشت استخوان با دهان و بعد برگرداندن آن به ظرف اصلی غذا، انجام‌دادن برخی امور جنسی در مقابل دیگران و کنترل‌نکردن خشونت در هنگام بروز خشم، از جمله رفتارهای رایجی بود که به‌مرور زمان از منظومه رفتارهای اجتماعی مردم بیرون رانده شد. آنها زمانی در این مورد به خودآگاهی رسیدند که با اظهار نظر دیگران درباره ماهیت اهانت‌آمیز آن رفتار مواجه شدند و این امر، توجه آنها را به زشتی آن عمل جلب کرد (ریترز، ۱۳۹۲: ۱۹۱). الیاس مستندات از قرون وسطی می‌آورد که نشان می‌دهد مرد و زن اغلب در یک حمام، خود را می‌شستند. مدارک نشان می‌دهد در پاره‌ای از اوقات، زن و مرد اعضای یک خانواده، برهنه با یکدیگر حمام می‌کردند. زنان و دختران، لباس‌های خود را درمی‌آوردند و برهنه در خیابان‌ها به سمت حمام رهسپار می‌شدند (Elias, 2000: 138-139).

الیاس نقش اهمیت سلامت و بهداشت را در بروز اینگونه تغییرات رد می‌کند و آن را به کنترل نفس مرتبط می‌داند. به‌زعم وی، جامعه به تدریج با برانگیختن اضطراب و دلهره به سرکوب لذت دست می‌زند؛ یعنی با بردن آن به درون و نهان‌کردنش، آنها را خصوصی کرده و با منفی‌دانستن

از ارتکاب رفتارهای تبهکارانه آگاه نمی‌شدند و این رفتارها فقط روی افراد کمی اثر نمی‌گذاشتند؛ بلکه تعداد زیادی از مردم در امتداد این زنجیره وابستگی جابه‌جا می‌شدند. برای حفظ اعتبار، آبرو و شأن اجتماعی لازم بود به‌گونه‌ای عمل شود که با نظارت بر بدن، رفتارهای غیرمتمدنانه و متناسب با وجه طبیعی ماهیت انسان به پشت صحنه حیات اجتماعی رانده شود. این امر با کنترل و سرکوب احساسات و امیال میسر شد و به پیش‌بینی‌پذیری و امنیت جامعه کمک کرد.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد نظری کیفی و براساس روش مردم‌نگاری به اجرا در آمده است. مطالعه میدانی و مشاهده مشارکتی در سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۸ منبع اصلی گردآوری داده‌های این مقاله بوده است. از سال ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۸ به‌طور خاص، هدف پژوهش، مصرف آب و اشکال مصرف خانگی بوده است؛ با این حال، نزدیک به دو دهه زندگی در تهران و مشارکت در سبک زندگی مردم این شهر، زمینه درک امیک و همدلانه باورها، احساسات و رفتار مردم را برای ما فراهم آورده است. تجربه استفاده از حمام عمومی و خصوصی (نمره) در بیرون از خانه و مشارکت در فرایند حمام‌کردن در گذشته و دوران کنونی در مواردی در قالب مشارکت‌کننده فعال و در مواردی دیگر از منظر مشاهده‌گر، یکی از منابع مدنظر پژوهش حاضر بوده است. داده‌های مربوط به گذشته نیز از روش تاریخی به دست آمده است. بدین منظور، از متون تاریخی، سفرنامه‌ها و تصاویر موجود از گذشته استفاده شده است. سفرنامه‌های سیاحان و سیاستمداران غربی، مانند شاردن، دروویل و تاورنیه از صفویه به این سو، داده‌هایی بسیار غنی برای فهم جامعه ایرانی و عناصر درونی آن، مانند حمام و آداب استحمام ارائه داده‌اند. متون مکتوب و تصاویر ارزشمندی نیز در فضای مجازی و اینترنت به‌عنوان بخش مهمی از اسناد تاریخی درباره ساختار فضایی، معماری و آداب و فرهنگ حمام‌ها در گذشته به اشتراک گذاشته شده‌اند که منبع درک و تحلیل ما از گذشته قرار گرفته‌اند.

تعیین‌کننده‌ای بر زنجیره بزرگی از مردم بر جای نمی‌گذاشت. جامعه به‌گونه‌ای بسیط بود که تعاملات زیادی میان مردم وجود نداشت. هر یک از مردم، تقریباً بخش زیادی از نیازهای خود را تأمین می‌کردند و زندگی آنان در مزارعی تقریباً خودکفا خلاصه می‌شد؛ به همین علت، هر گونه تعدی و اعمال خشونت بر یک فرد، تأثیر زیادی بر زنجیره‌ای از اجتماع بر جای نمی‌گذاشت (الیاس، ۱۳۹۷: ۳۲۳)؛ با این حال، با وجود تغییراتی که در دوران بعد در دربار رخ داد، اشراف‌زادگان برای آنکه به‌نحو بهتری، خود را در قدرت سهیم ببینند، به‌ناچار، خود را از نقاط مختلف کشور به دربار می‌رساندند و در آنجا در نزاعی نمادین و اقتصادی، به رقابت بر سر شأن اجتماعی در نزد پادشاه و در مقابل دیدگان درباریان ملزم می‌شدند (کوریکان، ۱۳۹۷: ۱۳). در این دوران، در جامعه نیز تغییراتی اساسی در گسترش تقسیم کار و بروز زنجیره‌های وابستگی در میان گروه‌های مردم به وجود آمد.

اشراف‌زادگان برخلاف جنگاوران، زنجیره‌های وابستگی بلندی را شکل می‌دادند که خود به پیشگیری از خشونت منجر می‌شد؛ زیرا این دسته از اشراف برای تأمین نیازهای خود به کالاها و خدماتی وابسته بودند که طیف گسترده‌ای از مردم تأمین می‌کردند؛ به عبارت دیگر، در این دوران به‌علت وابستگی امور به یکدیگر (رشد همبستگی ارگانیک)، سرمایه اجتماعی، در رفتار متمدنانه و کنترل خشونت اشراف‌زادگان، نقش بسزایی داشت (ریترز، ۱۳۹۲: ۱۹۳-۱۹۴؛ Dunning, 1993: 46). هر گونه تعدی و ابراز رفتار خشونت‌آمیز بر مردمی که نیازهای آنها را تأمین می‌کردند، می‌توانست بر زنجیره‌ای از روابط تأثیر بگذارد و این امر، موجب شکنندگی موضع اشراف می‌شد. از این رو، اشراف در این دوران به نیازها و انتظارات دیگران، حساسیت بسیار بیشتری پیدا کردند.

این وضعیت، واقعیتی است که برای بیشتر مردم مطرح بود. زنجیره‌های وابستگی برای بیشتر مردم بسیار طولانی می‌شد؛ در نتیجه، بیشتر مردم همچون اشراف‌زادگان به اوضاع پیرامون خود حساس‌تر شدند و باید به نیازهای سایر مردم حساسیت نشان می‌دادند (Dunning, 1991: 128). زنجیره‌های وابستگی بلندتر به این معنا بود که فقط تعداد اندکی از مردم

این نوشتار با استفاده از تجربه نویسندگان از مشارکت در عرصه زیست مردم تهران به‌همراه مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌باز با آنان به دست آمده است. برای تحلیل داده‌های منتج از مصاحبه‌های فردی و گروهی و مشاهدات میدانی، از روش تحلیل مضمون براون و کلارک^۱ (2006) بهره گرفته شد. در این روش، مطالب حاصل از مصاحبه‌ها و مشاهداتی که قبلاً به متن درآمده‌اند، به‌صورت خطبه‌خط کدگذاری می‌شوند. در مرحله بعد، کدهای اولیه در قالب مقوله‌های بزرگ‌تر دسته‌بندی می‌شوند. پژوهش حاضر، با استفاده از تم‌های حاصل در قالب شرایط عینی، شرایط ذهنی، پیامدها و کارکردهای حمام در دو دوره زمانی گذشته و حال، روند تغییرات در سبک زندگی و تکوین ذائقه و رفتار مردم را تحلیل می‌کند.

در اینجا کوشش شد قابلیت اعتماد و کیفیت ابزار و یافته‌ها به اشکال مختلف تأمین شود. پیش از هر چیز، ذکر این نکته ضروری است که پژوهش حاضر به مدت چهارسال در میدان مدنظر به طول انجامید. در بحث از ابزار گردآوری یافته‌ها، نوعی زاویه‌بندی یا چندسویه‌نگری^۲ انجام شد؛ بدین‌صورت که مصاحبه‌های عمیق، باز، فردی و گروهی در کنار مشاهده مشارکتی، مشاهده آزاد و مستقیم به‌همراه مطالعه منابع تاریخی مرتبط با حمام‌های تهران در دستور کار قرار گرفت. شیوه دیگر بررسی باورپذیری یافته‌ها به روش «کنترل توسط اعضا» بازمی‌گردد. بر این اساس، یافته‌ها و تحلیل مستخرج از یافته‌های پژوهش برای پنج نفر از مصاحبه‌شوندگان تشریح و از آنان خواسته شد درباره صحت فهم ما از آنچه در حیات روزمره آنان اتفاق می‌افتد، اظهار نظر کنند. ضمن تأیید بخش عمده یافته‌ها و تشخیص پژوهشگر درباره روابط آنها، مواردی که مصاحبه‌شوندگان در این مرحله تصریح کردند، اصلاح شد.

یافته‌ها

حمام در گذشته

فاصله مکانی

میدان پژوهش حاضر، شهر تهران و مناطق بیست‌ودوگانه آن است. به‌علت گستردگی تنوع فرهنگی و طبقاتی در این شهر، کوشش شد نمونه‌گیری در عین تمرکز بر وجه مفهومی و استمرار تا مرز اشباع نظری، به‌طور هم‌زمان، بخش معتبری از ساکنان هر منطقه را دربرگیرد. نمونه‌گیری در پژوهش‌های مردم‌نگاری با تعداد شرکت‌کنندگان معینی در زیرگروه‌های فرهنگی یا گروه‌های مدنظر انجام می‌گیرد. هدف این پژوهش، بررسی تغییرات فرهنگی و روانی مردم تهران به‌دنبال تحولات ساختاری و فناورانه در حوزه آب است؛ از این‌رو، مواجهه آنان در قبال حمام بررسی می‌شود. برای دستیابی به بیشترین میزان اطلاعات براساس هدف و پرسش پژوهش، از نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد. در عین حال، برای آنکه از همه لایه‌های اجتماعی، شناختی روشن درباره موضوع به دست آوریم، از تکنیک نمونه‌گیری حداکثر تنوع نیز بهره گرفته شد. نمونه‌گیری با حداکثر تنوع به استفاده از افراد با زمینه‌های متنوع در یک پژوهش اطلاق می‌شود؛ مانند نمونه‌گیری از قسمت‌های مختلف شهر با فرهنگ‌ها و طبقات اجتماعی متفاوت و یا طیف وسیعی از تنوع در ابعاد مطلوب (Byrne, 2001: 13). یکی از انتخاب‌های این پژوهش، مصاحبه با افراد مربوط به طبقات مختلف اجتماعی بوده است. این کار در خلال آشنایی بیشتر با مبانی نظری پژوهش و تحلیل و تفسیر شواهد و مدارک اولیه و مشاهدات و مصاحبه‌های نخستین آشکارتر شد و تا رسیدن به اشباع نظری ادامه داشت. در این مسیر، ضمن مرور نظر مصاحبه‌شوندگان، ثبت مشاهدات و بررسی منابع موجود زمینه‌های لازم برای انتخاب نمونه‌های بعدی مهیا می‌شد. این وضعیت تا جایی ادامه یافت که به‌لحاظ نظری، مفاهیم اصلی پژوهش شناسایی شده و به‌نظر، نکته جدیدی برای شناسایی باقی‌نمانده بود. حاصل گفت‌وگوی گروهی و انفرادی با دو خانواده و ۳۰ نفر از شهروندان این شهر از اعضای طبقات اجتماعی مختلف، مرد و زن، طبقات سنی کودک تا سالمند، این امکان را فراهم آورد تا در این مقاله، باور، رفتار و تجربه زیسته مردم این شهر را درباره حمام و استحمام، توصیف فربه کنیم.

¹ Clark

² triangulation

سوی دیگر، الگوهای رفتاری خاصی را پدید می‌آورد که بر اثر آن، حمام کردن به عملی گاه‌گدار بدل می‌شد.

اگر هر روز به ساک دست بود و می‌رفت می‌حمام می‌زد؛ مثلاً با خودت می‌گفتی: پسرای محل می‌بینن و درست نیست... اصلاً ممکن بود پسرای محل به جوری نگاهت کنن. همون هفته‌ای که بارم همه خیلی محتاط می‌رفتن که کمتر کسی متوجه بشه. مته حمامای قدیم و صبح خیلی زود که مردم یواشکی می‌رفتن حمام که دیده نشن (خدیدجه، ۱۵ساله).

اگر هر روزم می‌خواستیم برم (که این اتفاق نمی‌افتاد) کسی تو محل متوجه نمی‌شد؛ چون من چادری بودم. از بچگی چادر سرم می‌کردم و کسی اصن متوجه نمی‌شد که من کجاها میرم؛ اما پیش خودمون می‌گفتیم: حمام می‌نمی‌گه تو چقد حمام می‌ری؟ این به اشکال رو نشون می‌داد؛ مثلاً ممکن بود، بگه که این وسواسه؟ چرا تند و تند می‌ره حمام؟ عجیب بود انگار این. غیرعادی بود؛ ولی الان برعکس شده؛ یعنی انگار که زیاد دوش نگیری و تمیز نشی، این به اشکاله (میترا، ۵۵ساله).

حمام کردن در گذشته، ویژگی‌های منحصربه‌فردی داشت که فهم آن، مستلزم شناخت دقیق‌تر ساختار زندگی مردم آن زمان است. اولین نکته‌ای که برای فهم مواجهه مردم با حمام مطرح است، به موقعیت فضایی آن در روستا، محله یا شهر و دوری یا نزدیکی آن با خانه‌ها بازمی‌گردد. به‌طور اساسی، حمام‌ها در فاصله‌های دور یا نزدیک از خانه‌ای بنا شده بودند که فرد در آن سکونت داشت و گاهی کیلومترها پیاده‌روی برای رسیدن به آن لازم بود. در گذشته به‌علت نبود لوله‌کشی آب شهری در منازل، پیشرفته نبودن امکانات لازم برای گرم کردن آب و گران تمام شدن هزینه نهایی حمام کردن در خانه، اساساً عمل استحمام در فضای عمومی تعبیه‌شده برای این کار انجام می‌شد. همین فاصله و ضرورت بهره‌برداری از حمام عمومی سبب می‌شد نحوه مواجهه افراد با حمام، سویه‌های خاصی به خود بگیرد. ضرورت طی فاصله‌ای نسبتاً زیاد برای رسیدن به حمام و زحمت ناشی از حمل وسایل حمام از یک‌سو و نظارت مدام چشمان تیزبین اهل محله - که در مسیر خانه تا حمام در کوی و برزن، نظاره‌گر رفتار بهداشتی فرد بودند، از

جدول ۱- ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان فردی و گروهی

Table 1: Demographic characteristics of individual and group interviewees

میزان تحصیلات			وضعیت تأهل		جنسیت		
حوزوی	کارشناسی ارشد و دکتری	کارشناسی	ابتدایی تا دیپلم	متاهل	مجرد	مرد	زن
۴	۷	۱۰	۹	۱۶	۱۴	۱۵	۱۵
سن			وضعیت اشتغال				
بیش از ۵۰ سال	۴۰ تا ۵۰ سال	۳۰ تا ۴۰ سال	کمتر از ۳۰ سال	بیکار	دانشجو	خانه‌دار	شاغل
۷	۷	۸	۸	۵	۷	۷	۱۱
مصاحبه گروهی							
خانواده با فرزند (دو فرزند)			خانواده بی فرزند (زوج)				
۱			۱				

اقدام نمی‌کردند. «از آنجا که فقرا به‌ندرت، تمام بدن خود را می‌شویند، عرق هم در تابستان سوزاننده و هم در یخبندان زمستانی - به‌علت آنکه لباس‌ها تعویض نمی‌شدند- تجمع می‌یابد... از آنجا که مردم به حمام‌های عمومی (اگر هم در دسترس بودند) نیز هر دو تا سه هفته می‌رفتند، باز هم این مکان‌ها به‌عنوان نقطه اتکای سلامت عمومی واقع نمی‌شدند» (فلور، ۱۳۸۷: ۷۸).

فاصله زمانی

فواصل زمانی طولانی برای استحمام، یکی دیگر از مشخصه‌های اصلی عمل حمام کردن در گذشته است. از آنجا که دسترسی به حمام‌ها، سخت و مشقت‌آور بود، اغلب در بازه‌های چندروزه یا هفتگی انجام شد. در دوره‌هایی که منابع آبی کمتر در دسترس بود نیز این فواصل می‌توانست طولانی‌تر باشد؛ به‌گونه‌ای که بعضی از افراد، ماه‌ها برای شست‌وشو

هیچ وجه اهمیت ندارد؛ اما بعدتر، در ادامه کار پاستور و لیستر، بیماری به‌عنوان موضوعی ناشی از میکروب فهمیده شد؛ پس تهویه هوای صرف، دیگر کارساز نبود. نتیجه این مهم، ایجاد تغییر برای زدودن کثافت و میکروب از خانه و فرد بود» (کوریکان، ۱۳۹۶: ۱۷۸). بر همین اساس، در رساله دلاکویه، نوشته محمدکریم‌خان کرمانی، که حاوی مجموعه‌ای از باورهای دینی و اصول پزشکی کهن اسلامی است، آمده است: «سقف حمام باید مرتفع ساخته شود و هر چندگاه شیشه روزن‌هایش را بردارند تا از عفونت هوا جلوگیری شود ... اینکه حمام در اتصال با بیرون، دالان‌های پیچ‌پیچ داشته باشد تا تبادل هوای آن با بیرون به حداقل برسد» (رضوی برقی، ۱۳۸۸: ۶۴).

نظارت اجتماعی

از آنجا که غسل جمعه، یکی از احکام شرعی است و انجام آن توصیه شده است، روز جمعه یکی از مهم‌ترین میعادگاه‌های مردم برای شست‌وشو بود. همچنین توصیه احکام دینی درباره به جا آوردن غسل‌های لازم بعد از روابط جنسی زوجین، ضرورت استحمام را دوچندان می‌کرد. از آنجا که حمام‌کردن در مقابل دیدگان دیگران انجام می‌گرفت و اهل محل ناظر رفت‌وآمد فرد به حمام بودند، ضرورت استحمام، بر الگوی روابط جنسی زوجین اثر می‌گذاشت؛ ضمن آنکه در صورت بروز ضرورت در زمان‌هایی که امکان کمتری برای دیده‌شدن وجود داشت، مانند صبح زود یا پیش از دیدن آفتاب، بعضی از افراد برای استحمام و انجام دادن غسل واجب به حمام می‌رفتند و این موضوع در برخی موارد به خلق داستان‌هایی از مشاهدات ماورایی، مانند اجنه و شیطان می‌انجامید. فضای تاریک و تودرتوی حمام، که بخش زیرین آن آتش (و شیطان از آتش است ...) است و بخش رویین آن به سیاه‌چال و زندان بی‌شبهت نبود، بر بروز این تصورات ماورایی می‌افزود (سجادی، ۱۳۸۲: ۹۱). این امر باعث می‌شد مردها با چاقو و زن‌ها با سوزن وارد حمام شوند. علاوه بر این، ورود با ذکر بسم‌الله به حمام توصیه می‌شد؛ به‌ویژه در

حول‌وحوش دهه شصت بود که هفته‌ای به بار حموم می‌رفتیم. ما بچه بودیم و بازیگوش تو خیابونا... پدرمون شاغل بود و اصلاً فرصت نداشت ما رو بیشتر بره حموم (محمد، ۳۹ساله).

اگر روزهای چهارشنبه می‌رفتم حمام، سه شنبه‌اش تازه بدن حس کثیفی داشت؛ یعنی فردا باید بریم حموم. از واکنش بدن می‌فهمیدیم که آها پس داره روزش می‌رسه. چهارشنبه دیگه می‌خارید بدنمون. موهامون چرب می‌شد، باید یه جوری خودمونو می‌رسوندیم. انگولک می‌شدیم. تازه یادمون می‌اومد که فردا باید بریم حموم و دقیقاً سر هفته این حس‌ها زنده می‌شد. انگار بدنمون تربیت شده بود برای حمام هفتگی (رضا، ۳۸ساله).

باورهای بهداشتی

هزینه‌های ورود به حمام و مصرف صابون و مواد شوینده نیز مطرح بود. در دورانی که مصرف‌گرایی در نتیجه تولید انبوه رونق نگرفته بود، بسیاری از مردم، امکان مناسبی برای در اولویت قرار دادن شست‌وشو و تأمین بهداشت نداشتند. کمیابی آب در ادوار تاریخی در تهران سبب شده بود فرهنگ مصرف در نازل‌ترین سطح خود به اجرا درآید. ارزش‌های معطوف به بهداشت نیز در آن زمان اهمیت ویژه‌ای نداشتند. باور به اینکه استحمام و شست‌وشوی مداوم برای پرهیز از بیماری‌ها، یک ضرورت است، اساساً تلقی‌ای مدرن است که با تغییرات در حوزه پزشکی در دنیای جدید بروز کرده است. «عنصری که به تأسیس هژمونی بهداشت منجر شد، تغییر در نظریه بیماری بود. روزگاری تصور بر این بود که بیماری ناشی از اشتعال خودجوشی بود که در هوای ناپاک و متراکم اتفاق می‌افتاد» (کوریکان، ۱۳۹۶: ۱۷۷). از این‌رو، تهویه هوا بهترین راه برای حل مشکل بیماری تلقی می‌شد و طراحی معماری خانه‌ها به‌گونه‌ای انجام می‌شد که گردش هوای نامطبوع به بهترین شکل انجام شود. براساس نظریه کلاسیک درباره بیماری‌ها برای بهبود بیماری بر وجود میکروب یا باکتری اشاره‌ای نشده است و صرفاً گردش هوا و کوشش برای تهویه مطبوع آن در فضای بسته، راه حلی مطلوب برای حل مسئله بیماری است. «در این دیدگاه، پاکیزگی افراد، به

می‌شد فرد فقط زمانی خود را مهیای استحمام ببیند که از نظر خود یا اطرافیان، بسیار آلوده شده باشد. این وضعیت موجب می‌شد فرایند شست‌وشو با آداب و مراحل مفصلی انجام شود.

اون موقع که بچه بودیم، ما رو هفته‌ای یه بار حموم بیرون می‌بردن. اون موقع‌ها حموم کردن خیلی سخت بود. اگه زودتر از یک ساعت می‌اومدیم خونه، مادرمون دعوامون می‌کرد و می‌گفت خودتو تمیز نشستی. باید حتماً به بدنمون صابون می‌زدیم. الان کسی صابون نمی‌زنه. سه بار، سرمونو با صابون می‌شستیم. انگار یه قاعده بود که باید انجامش می‌دادیم. کیسه می‌کشیدیم، سفیداب، لیف، سنگ‌پا و شامپو. سفیداب واسه کیسه بود. حموم بدون کیسه‌کشیدن اصلاً حموم نبود (مهناز، ۴۶ساله).

شست‌وشو گاهی چنان به طول می‌انجامید که برخی از افراد برای بازیابی انرژی از دست‌رفته، میوه یا مواد خوراکی مختلفی همراه می‌بردند و یا از حمامی (صاحب حمام) تقاضای خوردنی‌هایی، مانند کلوچه و نوشابه می‌کردند. خوردن چیزها در حمام و لذت‌بردن از فضای آن، شکلی فراغتی و تفریحی پیدا می‌کرد که در برخی از موارد با رقص و پای‌کوبی یا گعده‌های دوستانه همراه می‌شد.

فضای اونجا اصلاً یه تفریحگاه، یه پارک بود برای ما. یه صبح تا ظهر رو اونجا بودیم، بازی می‌کردیم، انار می‌خوردیم، خیلی خوش می‌گذشت (ناهد، ۵۵ساله)
آدم تو حموم همو می‌دیدن، دوستاشونو می‌دیدن و اصلاً خود حموم‌رفتن یه تفریح بود و بعد حمام نوشابه می‌دادن. با بدن گرم، نوشابه خنک می‌خوردی. با پدرم می‌رفتیم اصلاً به خاطر اون نوشابه‌اش و گاهی میوه و نارنگی... مته اون طلبه‌ای که گفتن: چرا اومدی طلبه شی؟ گفت: واسه اون خواب قیلوله‌اش! تو راه بابامون برامون بستنی هم می‌خرید (علی، ۵۴ساله).

جمعی‌بودن

جمعی‌بودن استحمام و تعریف حمام‌کردن به‌عنوان عملی گروهی، یکی دیگر از مشخصه‌های حمام‌کردن در گذشته است. اعضای خانواده شامل پدر و فرزندان پسر، از یک‌سو و مادر و دختران، از سوی دیگر، به‌طور عمده، ترکیب اصلی اعضای مشارکت‌کننده در مراسم حمام را تشکیل می‌دادند؛ با

خزینه که محل زندگی ازما بهترین است (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۰).

حمام‌رفتن می‌تونست به‌خاطر مسائل خصوصی باشه؛ مثلاً معمولاً حمام رو جمعه می‌رفتن که به‌خاطر قضیه شب جمعه و غسل جمعه بود. یه نوع سیستم بود و این سیستم حکم می‌کرد که چه جوری زندگی کنیم. اگه کسی مثلاً دوشنبه می‌رفت حموم، دیده می‌شد، خب می‌فهمیدن که خبریه و تو وسط هفته یه کاری کرده و معلوم می‌شد که این حاج آقا و حاج خانوم غسلشون هم تو حموم انجام‌دادن و این غسل گرفتارشون کرده بود که حتماً باید برن حموم تا فردا بتونن نمازی بخونن... این ترس از متوجه‌شدن دیگران یه مانع بود واسه حموم‌رفتن و قیج داشت. مجبور بودن اگه غسل واجبی داشتن، صبح زود برن که کسی اونا رو نبینه. بعد می‌دیدن ۲۰ نفر دیگه هم یه جوری اومدن که کسی نبینه. بعد حمومی می‌اومد و مچشونو می‌گرفت که من که تازه اومدم، شما چطوری اومدین؟ که می‌گفتن جن-ها در رو وا کردن... شایدم واقعاً جن بود. گاهی هم جن‌ها ۲۰ تایی با هم می‌رقصیدن، حالشونم که خوب بود (خنده). البته پدربزرگم یه چیزایی در مورد اون روزا و جن تعریف می‌کرد. می‌گفت جن‌ها گروهی می‌رقصیدن (احمد، ۶۵ساله).

فراغتی‌بودن

وجود مشکلات مذکور، مانند دوربودن حمام از محل زندگی و دسترسی‌نداشتن بدان، مسائل اقتصادی، نظارت و کنترل غیررسمی، نبود باور عمومی به ضرورت رعایت بهداشت و فواصل زمانی طولانی سبب می‌شد هر بار که فرد قصد شست‌وشو و استحمام کند، درعمل، مهیای سفری چندساعته شود. سفر به حمام، فرایندی بود که معمولاً طی‌کردن مسافتی نسبتاً طولانی از محله‌های شهری، بخشی از آن بود. در دست داشتن کیف یا ساک دستی شامل وسایل حمام، مانند لیف، کیسه، صابون، شامپو، تیغ و ریش‌تراش، داروی نظافت، نوره یا واجبی، لباس زیر و بالا و در گاهی موارد، لباس‌های چرک اعضای خانواده برای شست‌وشو در حمام، بخشی از این سفر نسبتاً طولانی تلقی می‌شد که افراد در فواصل چندروزه یا هفتگی، خود را برای آن تدارک می‌دیدند. این وضعیت سبب

در همهٔ زمان‌هاست. استفاده از انواع وسایل شوینده در کنار دُلاک^۲ یا فردی که در قبال دریافت دستمزد، دیگران را می‌شست، بر مهم‌ترین وجه استحمام در گذشته دلالت دارد. مشت‌ومال دادن به بهبود عملکرد جسمی کمک می‌کرد، طراوت و شادابی را به بدن بازمی‌گرداند و جریان خون را تسهیل می‌کرد (فلور، ۱۳۸۷: ۱۸۹-۱۹۰). حنا گذاشتن، خوردن شربت و عرقیات گیاهی در حمام و استفاده از انواع بخور، مانند کندر، مصطکی و لادن از دیگر موارد بهداشتی در حمام ایرانی بود (علیزاده و شریفان، ۱۳۹۵: ۷۸؛ سجادی، ۱۳۸۲: ۸۷).

سال ۶۲ تو محل یه حموم بزرگی داشت، اونجا دُلاک داشت. البته شما ازش درخواست نمی‌کردی و به صورت مجانی بود. صلواتی می‌اومد یه کف و صابونی می‌کرد. خیلی مختصر؛ ولی اون که دُلاکی می‌کرد، براش حدود نیم‌ساعت می‌مالوند. مشت‌ومال می‌داد. بعد یه مزد هم اون آقا براش مشخص بود. یه مبلغی مشخص بود که هم دُلاک می‌دونست و هم مشتری. بعد می‌اومد یه کیسه‌ای داشت یه کیسهٔ کت‌وگنده پفش می‌کرد و کف می‌زد بهش... (احمد، ۶۵ساله).

این حال، در برخی موارد، ترکیب اعضا به اهل فامیل یا جمع‌های دوستانه نیز بسط می‌یافت. در حمام عمومی^۱ چند نفر (در برخی موارد چند ده نفر) در گوشه و کنار حمام به شست‌وشو مشغول بودند. جمعی بودن حمام در عمل، آن را به عملی تعاون‌مدارانه تبدیل کرده بود؛ به گونه‌ای که دو یا چند نفر با یکدیگر توافق می‌کردند که برای شستن نواحی خاصی از بدن - که فرد، امکان شست‌وشوی آسان آن را نداشت (مانند کیسه‌کردن پشت و کمر) - با یکدیگر همکاری کنند. این امر به مرور به یک ضرورت تبدیل شده بود؛ به گونه‌ای که حمام کردن به شکل انفرادی، نه شست‌وشوی مفیدی بود که در آن فرد، آن گونه که لازم بود به مراد خود برای پاکیزه شدن دست بیاید و نه عملی لذت‌بخش. رفتن به حمام - که فرایندی طولانی، شامل چندین بار شست‌وشوی سر و صورت، مالیدن بدن با کیسه‌های زمخت پارچه‌ای (چرک‌کردن)، چندین بار لیف کردن و اصلاح صورت و بدن می‌شد - بدون حضور دیگران لطفی نداشت و فعالیت خسته‌کننده می‌نمود.

ما رو کیسه می‌کردن و با سنگ پا پدر ما رو درمی‌آوردن. مادرم ما رو می‌برد حموم. بزرگ‌تر که شدم تنها دیگه حوصله نداشتم و با دوستم می‌رفتم (دل‌آرام، ۴۸ساله).

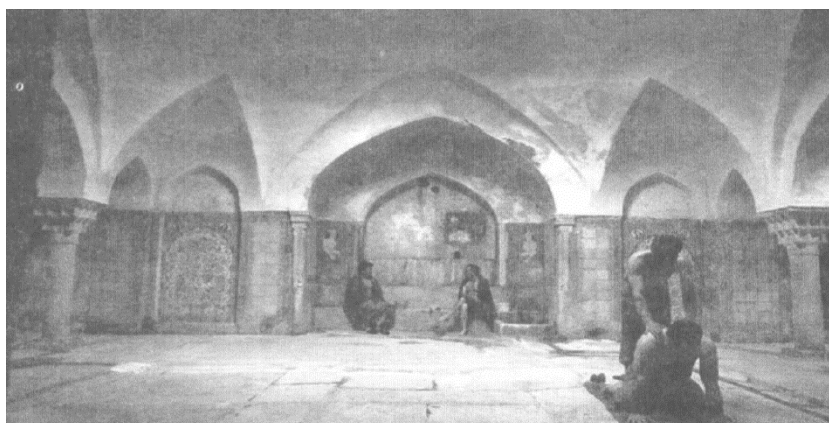
بچگیا می‌بردنمون حموم. مامانم کیسه بکش و سفیداب و سنگ پا... یه حموم کامل (الهام، ۴۷ساله).

کارکردهای بهداشتی

حمام در گذشته، کارکردهای متعددی داشته است. تأمین بهداشت و سلامت، همواره مهم‌ترین علت مراجعه به حمام

^۱ در گذشته، حمام‌هایی که در فضای شهری برای شست‌وشوی عموم مردم تعبیه می‌شد، غالباً دو بخش اصلی داشت؛ بخش عمومی شامل فضایی بزرگ می‌شد که عمل ماساژ و مقدمات شست‌وشو، کیسه‌کشی، لیف و شست‌وشوی عمومی بدن در آنجا اتفاق می‌افتاد. در گوشه‌های حمام، حوضچه‌هایی تعبیه شده بود که سطلی فلزی در آن قرار داشت که افراد بعد از هر مرحله از مناسب شست‌وشو با آن سطل یا کاسه روی خود یا دیگران آب می‌ریختند. بخش دیگر این حمام‌ها به اتاقک‌های خصوصی‌تری اختصاص می‌یافت که در اصطلاح، به آن، «نمره» می‌گفتند. این بخش، شامل دو قسمت رختکن و اتاقک شست‌وشو می‌شد. در اینجا نیز جای نشیمن، دوش و کاسه‌ای بزرگ برای شست‌وشو مهیا شده بود.

^۲ دُلاک از کارکنان حمام بود. کار او کیسه‌کشیدن و مشت‌ومال دادن کسانی بود که برای شست‌وشو به حمام آمده بودند. واژه دُلاک، صفت از دلک به معنای نیک مالیدن است (قاسمی، ۱۳۹۷: ۱۴۲، به نقل از بیهقی، ۱۳۶۶).

تصویر ۲- دلاک در حمام (کیان، ۱۳۹۱)

Picture 2- Dalak in the bathroom (Kian, 2012)

کارکردهای آیینی

حمام علاوه بر وجه بهداشت در فرهنگ ایرانیان، ابعاد مذهبی و آیینی بسیاری را به خود دیده است. طراحی و معماری حمام‌ها بر پایه باورهای دینی انجام شده بود. ابعاد و حجم آب‌خزینه‌ها برای انجام دادن غسل طراحی شده بود. «خزینه اتاقی مربع‌شکل است به طول و عرض هفت-هشت پا و در میان آن، صفحه بزرگی از مس به شکل سینی کاملاً صاف هست که زیر آن را با خار و خاشاک و سرگین اسب آتش می‌کنند. صفحه مسی، آبی را که در خزینه است، گرم می‌کند» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۲۹۰). تعویض آب خزینه به دلایل دینی (گرم بودن) و نه بهداشتی انجام می‌شد؛ به عبارت دیگر، بیشتر از بهداشت، بر شرعی بودن آب خزینه‌ها تأکید می‌شد. «حمامی‌ها آلودگی‌های واردشده به آب را موجب نجاست آن نمی‌دانستند. در گذشته، موضوع میکروب مطرح نبود. ملاک پاکی آب بود که فاقد رنگ و بو باشد» (رجایی، ۱۳۹۳: ۵۰). ساخت بسیاری از حمام‌ها با نیت وقف، انجام دادن رسوم مذهبی مانند شست‌وشوی زنان در حمام، ده روز پس از زایمان و اجرای مراسمی آیینی (خوانساری، ۱۳۴۹: ۱۶)، شستن داماد و عروس در حمام توسط دوستان (کتیرایی، ۱۳۴۸: ۱۷۶)، رفتن به حمام پیش از تحویل سال و نوروز، پیش از عید فطر و سایر اعیاد، از جمله آیین‌های مربوط به حمام بودند (ملایی توانی و غلام‌پور، ۱۳۹۳: ۱۳۱-۱۳۳).

کارکردهای زیبایی‌شناختی

حمام کردن علاوه بر ابعاد بهداشتی و آیینی، شامل وجوه زیبایی‌شناختی نیز می‌شد. حمام جایی برای آرایش و پیرایش صورت و موهای سر و بدن محسوب می‌شد. حنابستن به مو، ریش، کف دست، پا و انگشتان برای زیبایی و تزیین بدن، گاهی انگیزه اصلی حمام کردن را تشکیل می‌داد (شهری، ۱۳۶۷: ۷۷). اصلاح ریش و تراشیدن موی سر، یکی دیگر از کارهایی بود که در حمام انجام می‌شد. از بین بردن موهای بدن با زرنیخ و آهک و کشیدن سنگ‌پا، بخشی از آداب استحمام به حساب می‌آمد.

کارکردهای اجتماعی

کارکرد مهم دیگر حمام در گذشته با وجه اجتماعی آن در ارتباط است. موقعیت جغرافیایی حمام و قرارگرفتن آن در مرکز شهرها و روستاها و در کنار نهادها و مؤسسات اثرگذار شهری از جمله بازار، مسجد و دارالاماره موجب می‌شد حمام به‌عنوان یکی از کانون‌های مهم تجمع در طول تاریخ ایران مطرح باشد (شعبانی و جبار، ۱۳۹۳: ۹۰). حمام به‌مثابه فضای عمومی همانند مساجد، بازارها و قهوه‌خانه‌ها، زمینه معاشرت بیشتر مردم را فراهم می‌کرد و جایی برای دیدارهای دوستانه، اطلاع از حال یکدیگر و بهانه‌ای برای خروج زنان از خانه بود. حضور در حمام به‌صورت دسته‌جمعی به‌صورتی بود که ساعت‌ها و گاهی تا نصف روز به درازا می‌کشید. حنابستن و تراشیدن موهای بدن، که گاه ساعت‌ها به طول می‌انجامید،

قنات‌ها و آبشخورهای اصلی تهران افزوده شود و اندیشه انتقال آب رودخانه کرج به تهران شکل گیرد. در سال ۱۳۰۰ فکر توسعه شهر و تأمین آب شرب، بار دیگر قوت گرفت و انتقال آب رودخانه کرج به تهران با حفر کانالی در بلوار کشاورز (بلوار الیزابت سابق) اجرا شد. در چند دهه اخیر نیز با اجرایی شدن برنامه‌های نوسازی در ایران، ساخت سازه‌های عظیم بتونی به‌عنوان نمادهای باشکوه توسعه در دستور کار دولت‌ها قرار گرفت. ساخت سد در نقاط مختلف کشور و از جمله تهران (سد لار، لتیان، فشافویه، زیارت و سد شهید غفوری) به‌عنوان استراتژیک‌ترین شهر کشور، زمینه تغییرات ساختاری مواجهه مردم با محیط‌زیست طبیعی را فراهم کرد. این امر در مرحله بعد، دگرگونی‌هایی اساسی در حوزه فرهنگ مصرف محیط‌زیست در این شهر پدید آورد.

تجمیع آب در پشت سدها با انتقال آب با لوله‌کشی به منازل تکمیل شد؛ به‌گونه‌ای که لوله‌کشی آب، انقلابی ساختاری در مواجهه فرهنگی و تلقی ارزشی مردم درباره آن را به ارمغان آورد. با آغاز لوله‌کشی آب به منازل در سال‌های بعد از دهه سی شمسی (گزارش کار سازمان آب تهران در سال ۱۳۴۳، ۱۳۴۴) دیگر کم‌آبی وجود نداشت. مردم به‌صورتی بی‌واسطه به منابع آب دست می‌یافتند که مسافت زیادی را از درون لوله‌ها طی می‌کرد و اکنون با اندک زحمتی از شیر آب منازل در اختیار مصرف‌کننده قرار می‌گرفت. این امر سبب شد ضمن حل معضل آب تهران، مهاجرت گسترده به این شهر تسهیل شود. در زنجیره تغییرات جدید، رشد جمعیت مهاجر به تهران سبب تغییر در ذائقه زیست شهری، سبک زندگی و طراحی ساختمان‌ها، رشد آپارتمان‌نشینی و زندگی در واحدهای کم‌متراژ شد. تعبیه حمام در منازل از این دوره، رفته‌رفته جای خود را در سبک زندگی شهری باز کرد. به یاری لوله‌کشی آب شهری و رونق تکنولوژی انتقال آب، حمام به فضایی شخصی و خانگی مبدل شد و دیگر برخلاف گذشته، مکانی عمومی در نظر گرفته نمی‌شد که مردم محله از آن به‌طور مشترک بهره بگیرند. این امر، زمینه‌های انتظار (و نظارت) دیگران از تمیزبودن و رعایت بهداشت فضای حمام را فراهم آورد؛ به‌گونه‌ای که بعدها یکی از شاخص‌های

موجب می‌شد برای گذران وقت، گفت‌وگوهای بی‌انتهایی شکل گیرد. طرح و حل مشکلات توسط ریش و گیس سفیدان از جمله کارکردهای اجتماعی حمام محسوب می‌شد (ملایی توانی و غلام‌پور، ۱۳۹۳: ۱۳۶-۱۳۹؛ دروویل، ۱۳۷۰: ۶۵). انتخاب همسر برای پسران از سوی مادر و خواهر داماد نیز در بسیاری از موارد در حمام‌ها انجام می‌شد (راوندی، ۱۳۷۸: ۴۹۵؛ سجادی، ۱۳۸۶: ۳۳). نیاز به معاضدت و همکاری برای شست‌وشوی یکدیگر نیز زمینه مناسبی را برای ایجاد دوستی‌ها و روابط همدلانه بین افراد فراهم می‌آورد؛ بنابراین، حمام فراتر از وجه بهداشتی، فضایی برای گردهمایی و پاتوقی دوستانه برای دیدوبازدیدهای گاه‌گذار میان مردم محله، دوستان و فامیل محسوب می‌شد. حمام جایی بود که «برای دیدوبازدید، برای رتق‌وفتق مسائل اجتماعی، برای خریدوفروش و تصمیم‌گیری، همچنین درمان و معالجه (رگ‌زدن و حجامت)، تدریس و تعلیم، صلح و آشتی و خبرگیری و خبررسانی» از آن استفاده می‌شد (روح‌الامینی، ۱۳۸۶: ۴۱).

تغییرات ساختاری و فناوریانه

تهران، همواره شهری کم‌آب و یا حتی بی‌آب بوده است و این موضوع، یکی از موانع توسعه و پیشرفت آن به حساب می‌آمد (شهری، ۱۳۷۱: ۱۵۶). منابع اندک آب تهران، شامل تعدادی آب‌انبار و قنات بود که به‌سختی جوابگوی تأمین آب شرب مردم شهر بود. با وجود کم‌آبی، مردم تهران برای سازگاری با محیط‌زیست طبیعی، به‌ناچار شرایط ذهنی (باورها، انتظارات و طرز تلقی‌ها) و نحوه مواجهه و رفتار خود را با شرایط طبیعی پیرامونی تنظیم می‌کردند. در چنین شرایطی، باورهای بهداشتی و ارزش‌های ناظر بر سلامتی و وجوه زیبایی‌شناختی به‌صورتی سامان می‌یافت که بیشترین سازگاری، متناسب با شرایط زیست‌محیطی انجام شود؛ به عبارت دیگر، عقلانیت زیست‌محیطی^۱، وجه غالب رفتار مردم در ارتباط با آب در این دوران تاریخی بود.

رشد جمعیت و مشکل کم‌آبی سبب شد در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه و به همت امیرکبیر، چند کاریز به مجموعه

^۱ Ecological Rationality

تشخیص فرهنگ خانواده دانسته شد.

حمام ایرانی در نتیجه فرایند مدرن‌شدن، به‌ویژه در دوره پهلوی و پس از انقلاب اسلامی، تحول ساختاری و کارکردی پیدا کرد. با دسترسی بیشتر به منابع آبی و رشد باور فراوانی، به‌مرور شکل حمام‌های عمومی تغییر کرد. خزینه‌ها دیگر با ارزش‌های سلامت و بهداشت جدید متناسب نبودند. تجمیع آب آلوده، زمینه‌ساز بروز انواع بیماری‌ها و عارضه‌های پوست و مو تلقی شد (رجایی، ۱۳۹۳). جایگزین‌شدن دوش‌های آب در گام نخست و فراگیر شدن حمام‌های خانگی در گام بعد، زمینه‌های تغییر جدی فرهنگ استحمام را در تهران فراهم آورد؛ به‌گونه‌ای که امروزه، فرایند حمام‌کردن، تفاوت‌هایی بنیادین در ساختار و کارکرد با مشابه تاریخی خود دارد.

حمام در دوران جدید

دسترس‌پذیری

از زمان شروع شهرنشینی تا حدود نیم‌قرن پیش، به‌جز اشراف و ثروتمندان، که در خانه حمام داشتند، اغلب خانه‌ها حمام نداشت (هولستر، ۱۳۵۵: ۹). تغییرات ساختار فضایی خانه در سال‌های گذشته، در دسترس بودن آب و تلقی فراوانی آن، رشد فرهنگ مصرفی و سیری‌ناپذیری میل در جامعه مصرفی امروز تهران به تغییرات بنیادی در کارکرد فضاهای خانگی و فعالیت‌های مرتبط با آن منجر شده است. تعبیه حمام در خانه‌ها در شرایط جدید، که به دنبال دسترس‌پذیری آب و باور به فراوانی بروز کرد، عامل مهم تغییر رفتار مردم در مصرف منابع آبی است. وجود حمام در چندمتری فرد موجب شد زمینه‌های ساختاری و فضایی مصرف بسیار بیشتر حمام در دنیای جدید به یک ضرورت بدل شود. تعبیه حمام در حیاط خانه و به‌مرور به‌عنوان بخشی از فضای حاشیه‌ای، جای خود را به یکی از بخش‌های مرکزی خانه‌ها داد. این دسترس‌پذیری و اهمیت یافتن حمام به‌حدی افزایش یافت که امروزه در اتاق خواب (مستر) و در برخی موارد با تفکیک حمام برای اعضا (والدین، فرزندان و مهمان)، حجم بیشتری از فضای خانه‌ها بدان اختصاص می‌یابد. به‌لحاظ کیفی نیز در طراحی حمام‌ها ظرافت بیشتری به کار گرفته شد. استفاده از

کاشی‌های با رنگ‌های شاد و روشن در کف و دیوار حمام، استفاده از آئینه برای دیدن خود در حین استحمام، طرح انواع سر دوش‌های کاربردی و تجملاتی، تعبیه وان و در برخی از موارد، نورپردازی و طراحی موزیکال فضا به افزایش کیفیت فضای حمام در دنیای جدید کمک کرده، موجب افزایش رغبت و انگیزه مراجعه مداوم اعضا به حضور در آن شده است.

خونه ما دو تا حموم داره. یکی تو اتاق مامان و بابامه و یکی برای من و خواهرم (رزا، ۱۱ساله).
رنگ کاشی‌های حموم خونه روشن و شاده. سفید و آبی. وان هم داره حمومم. سردوشش معمولی بود. رفتم و یکی از اینا که بزرگ‌تره و حجم زیادی آب می‌ده از این مربعیا واسه حموم گرفتم. هم خوشگل‌تره و هم قشنگ آدم زیرش غرق آب می‌شه (علی، ۴۰ساله).

افزایش دفعات

وجود حمام در منازل و دسترسی آسان به آن سبب شده است فواصل زمانی شست‌وشو نسبت به گذشته، بسیار فشرده‌تر شود؛ به‌گونه‌ای که الگوی استحمام بیشتر مردم به فواصل روزانه یا چندبار در هفته تغییر یافته است. تغییرات فرهنگی ناشی از باورهای جدید بهداشتی از یک‌سو و سبک زندگی مدرن و متمدنانه، که به پنهان‌کردن بیشتر کژی‌ها و ناراستی‌ها دلالت دارد، در کنار دسترس‌پذیری بیشتر، از سوی دیگر در بروز این امر، نقش بسزایی دارد. به زبان الیاس، ادب‌پیشگی از شبکه رو به فشرده‌گی مقررات مربوط به غرایز و اندام جسمانی طبقات مرفه در دوران قرون وسطی تا عمومی‌شدن ادب‌پیشگی در دولت مطلقه، نشان‌دهنده فرایندی تاریخی در سطح رفتار است (کوزمیکس، ۱۳۸۴: ۱۵۴). بر این اساس، مردم نه‌تنها در حضور غریبه‌ها یا افرادی از رتبه بالاتر، بلکه تحت عنوان ضرورت رعایت امور بهداشتی حتی در خلوت نیز به امر نظارت بر خود دست می‌زنند.

فکر می‌کنم نگاهمونه که تغییر کرده. قبلنا بچه بودیم، فکر می‌کردیم هفته‌ای یه بار بسه دیگه، زودتر از اون کنیف نمی‌شیم. من یادمه زمانی که تازه ازدواج کرده بودم، هفته-ای دو سه بار حموم می‌رفتم. هر روز نبود، نمی‌دونم چرا؟ الان باید هر روز بریم. موهامون و پوستمون انگار چرب

می‌شه. بیرون که می‌ریم، کثیف می‌شیم. البته من خونه هم باشم و بیرون نرم، بازم دائم باید برم حموم. نمی‌دونم چرا؟ (میترا، ۵۵ساله)

وابستگی متقابل و گسترش آستانه شرم

با گسترش دائمی آستانه شرم و خجالت، علاوه بر اینکه بدن تحت اطاعت تابوهای بیشتر درمی‌آید، برای یادآوری قواعد ناظر بر طبیعی‌ترین نیازها، کمتر و کمتر مناسب فراموش می‌شود. جایی که فرد حتی از صحبت کردن درباره «آن» نیز خجل می‌شود، دیگر نیازی به یادآوری «آن» نیست (کوزمیکس، ۱۳۸۴: ۱۵۴). میان دوره دربار بارونی و دوره دربار مطلق سلطنتی، تماس‌های مردمی به صورتی مداوم تشدید شدند که این افزایش مستمر در تعداد «دیگران مهم» هم به گسترش دگرمهارت و هم به گسترش خویش‌مهارت منجر شد (الیاس، ۱۳۹۷: ۳۲۳-۳۳۹). پس از اجرای برنامه‌های نوسازی یک قرن اخیر و به دنبال اصلاحات رضاخانی، رگه‌های فرایند تاریخی مشابهی در ایران دیده می‌شود؛ وضعیتی که به توسعه شهرنشینی و رشد مدرنیته در ایران منجر شد (فرجی، ۱۳۸۸). وابستگی گسترده مردم به یکدیگر و ضرورت متمدن شدن، نتیجه چنین فرایندی بود.

حموم رفتنم برای تمیزیه. بو نده بدنم. در معاشرت با دیگران اذیت نشم ... (یوسف، ۵۳ساله).

اوایل که از محل کارم می‌اومدم، یه مدت دقت می‌کردم و با خودم می‌گفتم که زیر بغلم بو نده و بعد به بو حساس شدم و این باعث شد که هر روز دوش بگیرم. بالاخره جامعه، مدرنه و شاید قدیما یه مقدار بو اصلاً حس نمی‌شد و کسی بهش توجه نمی‌کرد؛ اما الان تا یه ذره بو بدی، بقیه متوجه می‌شن (لیلا، ۳۷ساله).

محدودیت‌های تحمیل شده بر اثر شبکه‌های پیچیده و ناهمگون مناسبات اجتماعی، به تدریج به گونه‌ای فزاینده، ماهیت ذاتی و درونی پیدا کرده، کمتر به نهادهای اجتماعی بیرونی وابسته شده‌اند؛ به بیان دیگر، فشارهای بیرونی، جای خود را به فشارها و محدودیت‌های درونی داده‌اند. منطقی تر شدن تدریجی رفتار و کردار انسان، قرار گرفتن رفتار انسان در خدمت اهداف بلندمدت و درونی شدن فزاینده محدودیت‌های اجتماعی، پیوندی بسیار نزدیک با فرایندهای

شکل‌گیری حکومت‌ها و انحصاری شدن به‌کارگیری نیروی قهری از سوی دولت داشته است (الیاس، ۱۳۹۷: ۳۱۰-۳۱۵). در جامعه متمدن، فرد از مواجهه با طبیعت اولیه خود- که شامل انواع خشونت‌ها، ناملایمات و زشتی‌های طبیعی است- پرهیز می‌کند؛ به گونه‌ای که می‌کوشد هر گونه ناملایمات طبیعی در خود را پنهان کند و با زیباسازی مداوم، چهره‌ای متمدانه و فراطبیعی از خود به نمایش بگذارد. استفاده از دستمال توالت در دستشویی و استفاده نکردن مستقیم از دستان برای شست‌وشو، ممانعت از بودادن بدن و استحمام مداوم و پنهان‌سازی رفتار طبیعی بدن، نمونه‌هایی از این فاصله‌گرفتن از طبیعت انسان است. پدیده دستپاچگی و انزجار در عصر جدید در میان مردم، بسیار بیشتر از گذشته دیده می‌شود.

قدیما هفته‌ای یه بار حمام می‌رفتی و چند برابر الانم کار می‌کردی و خیلی بیشتر از الان عرق می‌کردی؛ با این حال، برای مردم اصلاً مهم نبود؛ اما الان آگه امروز بری محل کارت، وقتی برگشتی و نری حموم، خانومت می‌گه زیر بغلت که بو می‌ده، من باهات معاشرت نمی‌کنم... من قبلاً که می‌رفتم تو اتوبوس، اصلاً احساس نمی‌کردم بو رو؛ ولی الان خیلی حال بد می‌شه و حس تهوع می‌گیرم. میام بیرون اصلاً. ذائقه تغییر کرده... (مرتضی، ۳۸ساله).

به واسطه فرایند متمرکز شدن خشونت در دستان دولت، زمینه فشار طبقات کارگر بر طبقات بالادست برای به دست آوردن منابع بیشتر فراهم شده است و طبقات پایین نیز برای به دست آوردن منابع در این روابط وابسته متقابل، به رقابت مسالمت‌آمیز با طبقات بالاتر روی آوردند. در این منازعه مداوم طبقاتی بر سر متمدن‌نمایاندن خود و کسب منزلت و منابع، طبقات پایین‌تر نیز به مصرف و آراستگی هرچه بیشتر روی می‌آورند. این فرایند، که در قالب مدگرایی نیز بسط و تبیین‌پذیر است، زمینه حضور فعال طبقات در مصرف‌گرایی را توضیح می‌دهد. به این ترتیب، با گسترش فرایند متمدن شدن/مصرفی شدن در ایران، طبقات به زنجیره‌ای از کنش‌های متمدانه اقدام کردند که مبتنی بر کاهش سویه‌های آزاردهنده برای دیگران است. کنترل بدن و نظارت بر آن به واسطه آراستگی و زیباسازی مداوم آن، یکی از شیوه‌های رایج متمدن‌سازی است.

در اینجا می‌توان به فرایند متمدن‌شدن و اولویت اعمال آن بر طبقات بالا به عنوان طبقات درگیر در روابط قدرت و چگالی بیشتر روابط متقابل اشاره کرد. با این حال، در دوران معاصر، فرایند متمدن‌شدن و ضرورت استحمام چنان گسترش یافته است که این وضعیت موجب شده است اعضای طبقات پایین نیز به علت انتظار دیگران، نیازمند استحمام مداوم هستند (وابستگی متقابل)؛ بنابراین، امروزه حتی طبقات کارگر و پایین نیز درگیر فرایند متمدن‌شدن شده‌اند. دو تن از کارگران بخش خدمات اداری در این رابطه اظهار می‌کنند:

الان دیگه تو خونه، خانوم یا دخترم بهم می‌گن. غر می‌زنن که بو می‌دی. منم برای اینکه نگن می‌رم حموم. یا جورابامو هر روز می‌شورم. ممکنه همکارا بدشون بیاد. برای اینکه نگن خودم زودتر می‌رم و نظافت می‌کنم. اگه بگن، معذب می‌شم. دخترم شاید ازم دوری کنه. شاید خودت متوجه نشی؛ ولی آدما به‌خاطر بوی عرق و اینا از آدم دوری می‌کنن. شاید به روم نیارن، ولی با خودشون می‌گن بوی عرق می‌ده (مهدی، ۴۸ساله).

کار ما طوریه که بدنمون دائماً در حال جنب‌وجوشه. واسه همین عرق می‌کنیم. بعد چون تو اتاق همکارا می‌ریم، می‌گیم بوی بد ندیم تا همکارا ناراحت نشن؛ واسه این هر روز حموم می‌رم (دانیال، ۴۱ساله).

کاهش زمان شست‌وشو

افزایش دفعات استفاده از حمام در خانه‌ها به‌مرور به کاهش زمان و طول مدت شست‌وشو و مراسمی انجامید که برای شست‌وشو به کار گرفته می‌شد. ضرورت شست‌وشوی چندباره سر و بدن، مهیاکردن بدن برای کیسه و چرک‌کردن به کمک سفیدآب، لیف‌کردن بدن، استفاده از سنگ‌پا و مواردی از این دست، به‌عنوان آیین‌های مربوط به حمام‌کردن، به‌مرور رنگ باخت. در گذشته، مهیاکردن بدن برای کیسه‌کردن - که یکی از لوازم اصلی و مهم حمام بود و بدون آن، گویی شست‌وشو به‌صورت ناقص انجام شده است - نیازمند گرم و مرطوب‌کردن حمام و تأمل مقدماتی بود که خود، چند دقیقه به طول می‌انجامید؛ حال آنکه در شرایط جدید، همه این مراحل به‌عنوان مناسکی غیرمفید و در برخی موارد به‌لحاظ اصول بهداشتی و سلامت، اعمالی مضر تلقی شدند و از

چرخه آیینی حمام‌کردن بیرون رفتند.

ابتدای کار، اونجا رو تمیز می‌کردی؛ مثلاً تشت رو پر می‌کردیم که جایی که می‌خوایم بشینیم رو بشوریم. یا آبو باز می‌کردیم که بخار جمع بشه و پوستمون خیس بخوره (زهرا، ۶۸ساله).

امروزه، کمتر کسی برای استحمام، بیش از چند دقیقه وقت صرف می‌کند و یا دقایقی را در حمام می‌نشیند. استفاده از صندلی و تشت و کاسه در مراحل اولیه خانگی‌شدن حمام، یکی از ارکان اصلی فرایند حمام بود؛ با این حال، رفته‌رفته با توجه به کاهش فواصل زمانی استحمام و تعدد دفعات مراجعه هفتگی و روزانه به آن و اساساً هرچه مربوط به استحمام طولانی و شست‌وشوی صبورانه بدن بود، از فرایند حمام حذف شد. همچنین در گذشته، «استحمام» یا «حمام‌کردن» واژگانی بودند که بر فرایندی طولانی در شست‌وشوی بدن دلالت داشتند؛ در حالی که امروزه، اصطلاح «دوش گرفتن»، جایگزین آن شده است. دوش گرفتن، که به استفاده صرف از دوش حمام ارجاع دارد، شامل شست‌وشوی مختصر، کوتاه‌مدت و سرپایی است.

دوش گرفتنم سه تا ۵ دقیقه طول می‌کشه (جهاندار، ۵۰ساله).

حمامای من کوتاهه. همکارام می‌دونن؛ چون باشگاه می‌رم باهاشون. بهم می‌گن بگو چه کار می‌کنی که اینقدر زود حمامت تموم می‌شه. من زیاد تو حموم موندنو نمی‌تونم تحمل کنم (مژگان، ۴۷ساله).

فردی/خصوصی شدن

فردی‌شدن، یکی دیگر از پیامدهای مهم جابه‌جایی حمام از فضاهای شهری به خانه‌ها بود. برخلاف گذشته، حمام‌ها جایی برای شست‌وشوی تعداد زیادی از افراد نیستند. حمام‌های خانگی با ابعاد کوچک و یک‌نفره طراحی می‌شوند؛ به‌گونه‌ای که در برخی موارد، فضایی برای نشستن افراد نیز در آن در نظر گرفته نمی‌شود. این امر سبب شد بعد اجتماعی حمام به‌طور بنیادین دگرگون شود. در این شرایط، حمام، دیگر پاتوق یا جایی برای روابط دوستانه با دیگران نیست. همچنین فردی و خصوصی‌شدن حمام، نتیجه فرایند متمدن‌شدن روزافزون بود. فارغ از تحولات ساختاری فناورانه و فضایی

را از آنها گرفته است - حمام، مکانی است که از آن می‌توان به‌عنوان «حریم خصوصی» استفاده کرد. این حریم شخصی در هنگام شستن بدن به‌گونه‌ای است که برخی اظهار کرده‌اند هرچند ممکن است به حمام کردن علاقه‌ای نداشته باشند، پس از تماس با آب، احساسی لذت‌بخش، آنها را فرامی‌گیرد و گاهی در خود فرو می‌روند و زمان طولانی‌تری را صرف انجام دادن آن می‌کنند. فکر کردن و در خود فرو رفتن، جاذبه زیادی برای زنان تهرانی در شرایطی دارد که خانه‌های کوچک امروزی، امکان داشتن حریم شخصی را به زن یا مادر خانواده نمی‌دهد. حمام کردن، پناهگاهی برای دور شدن از قیل و قال زندگی روزمره و تماس کمتر با سایر اعضای خانواده و تمدد اعصاب و آرامش روان محسوب می‌شود.

حموم به جای امن و خلوت برای تمدد اعصاب و آرامش گرفته. لافل چند دقیقه آرام می‌گیرم و از بچه و شوهر خبری نیست. گاهی زیر دوش گریه می‌کنم و خالی می‌شم (نسرین، ۳۸ساله)

ابراز احساسات

افراد در حمام، وقت زیادی را برای بیان احساسات، گریه کردن، خندیدن، درد دل کردن با آب، تفکر، آواز خواندن، رفع خستگی و آرامش، تصفیة جسم و جان و فضایی مستعد برای بروز حس معنوی صرف می‌کنند. در شرایط جدید، که استحمام به فرایندی شخصی و فردی تبدیل شده است، فضای خاص حمام - که به لحاظ پدیداری، با سایر فضاهایی متفاوت است که انسان امروز با آن سروکار دارد - جایی منحصر به فرد برای بیان کنش‌های احساس مدارانه است. فضای کوچک حمام با جدارهای سخت کاشی و جریان مداوم آب بر بدن عریان شده، تجربه‌ای بی‌بدیل را رقم می‌زند که در کمتر موقعیت مشابهی از عرصه‌های زندگی دیده می‌شود. نبود دیگری و شرم از ابراز احساسات بی‌شکل، سبب بروز حالاتی می‌شود که تمنیات درون اقتضا می‌کنند.

وقتی که خیلی ناراحتم، فقط می‌رم حموم و آب ناراحتیامو می‌شوره و می‌بره و یا اگه یه خواب بد دیدم، برای آب تعریف می‌کنم و ناراحتیامو کلاً آب با خودش می‌بره... (مریم، ۱۳ساله).

که به دسترسی بیشتر به حمام انجامیده بود، چنان‌که پیش‌تر آمد، فرایند متمدن شدن، سبب به حاشیه راندن خشونت و زشتی‌هایی شد که به فرد تعلق داشت و در قالب امر خصوصی تعریف و به پشت‌صحنه رانده شد. این امر به‌صورتی انجام شد که امروزه، حضور هم‌زمان اعضای خانواده در حمام کاهش یافته است. دو برادر یا دو خواهر نیز برخلاف گذشته، اساساً علتی برای حضور هم‌زمان در حمام ندارند و تلقی رایج از حمام (همانند توالت)، فضایی خصوصی و فردی است.

قدیما با هم می‌رفتیم حموم که یه نفر باشه پشتتو کیسه کنه. یه نوع همکاری بود. الان دیگه چنین چیزی نیست. تقریباً حموم فردی شدن. با برادرم دیگه نمی‌تونم بری حمام، می‌گی من برم، بعد تو برو؛ یعنی نوبتی شده؛ مثل دستشویی. دیگه کسی با دیگری نمی‌ره؛ ولی اون موقع یادمه، آدما علاقه‌مند بودن که حمام‌هاشونو با هم برن. انگار دیگه درست نیست این؛ مثلاً خواهرم که با دوستش می‌رفت، از یه جایی دیگه نگاه‌ها خوب نبود و بعدها این قضیه قبیح‌تر شد! (رضا، ۳۸ساله).

مشاهدات میدانی انجام شده در حمام باشگاه‌های ورزشی، ده‌ها استخر و یا استحمام دوستان، آشنایان یا اقوام در منازل نیز مؤید فردی شدن فرایند استحمام در دوران جدید است؛ به‌گونه‌ای که افرادی که قرابت زیادی با یکدیگر دارند و در فعالیت ورزشی یا فراغتی نظیر شنا کردن در استخر ساعت‌ها در کنار یکدیگر وقت گذرانده‌اند، هنگام استحمام به‌ضرورت بدون حضور دیگران، خود را می‌شستند؛ به‌گونه‌ای که عمل استحمام به‌روشنی، امری کاملاً فردی و شخصی تلقی می‌شود. حمام در دنیای جدید، تغییرات ساختاری و کارکردی بسیاری به خود دیده و از بسیاری جهات، کارکردهای سنتی آن از میان رفته و یا کمرنگ شده است؛ با این حال، امروزه استحمام، معانی متعدد جدیدی را در خود جای داده و انگیزه شهروندان از حمام کردن تنوع یافته است.

حریم شخصی

یکی از کارکردهای جدید حمام، به‌ویژه برای زنان - که حضور مداوم مردان یا فرزندان، امکان داشتن خلوت شخصی

و بدین ترتیب، شهر را به جایی بهتر تبدیل کرده‌اند. تمایل به شست‌وشوی بدن به کارکرد فردی دیگری نیز منجر می‌شود که مرتبط با جایگاه نمادین بدن در نگاه دیگری تعمیم‌یافته است. افزایش حس اعتمادبه‌نفس ناشی از عرضه خود در قالب کسی که ارزش‌های اجتماعی را پاس داشته است، سبب می‌شود فرد از نظر روانی و اجتماعی، خود را وابسته به حمام کردن ببیند و تلاش مضاعفی برای شست‌وشوی مداوم خود انجام دهد.

اگه دو روز اضافه‌تر از این زمان بشه که دوش بگیرم، از خودم بدم میاد؛ یعنی اون دوستی‌ای رو که قبلاً با خودم داشتم، ندارم و حس می‌کنم یه آدم متفاوتی شدم و تغییر کردم. هرچند شاید در رابطه با دیگران اتفاقی نیفته. اونا هیچی نمی‌گن؛ اما من احساس بدی دارم و حس می‌کنم دارن اذیت می‌شن. در این وقتا از خودم تصورم یه موجود نفرت‌انگیزه و از خودم خوشم نمیاد (مریم، ۱۳ساله).

بالاخره جنبه حفظ پرستیژ و ظاهر هم اهمیت داره. اگه دوش بگیرم هم به واسطه مواجهات اجتماعی که در طول روز دارم، به نظر خودم پسندیده نیست. من آدمیم که به ظاهر اهمیت می‌دم و برام مهمه که آلودگی بصری یا بساوایی برای کسی نداشته باشم. تو روابط اجتماعی مهمه که به واسطه حضورم و بوی بد دیگران رو اذیت نکنم. من که گاهی تو نماز جماعت شرکت می‌کنم، سعی می‌کنم اینا رو رعایت کنم. دپروز که تو یه مسجدی رفته بودم نماز جماعت، واقعاً منو اذیت کرد. در طول مدتی که نماز می‌خوندم، اذیت شدم. آلودگی که فقط آلودگی هوا و اینا نیست؛ آلودگی بصری، آلودگی شنوایی و ... هم آلودگیه و سعی می‌کنم این آلودگی‌ها رو نداشته باشم (علی، ۲۳ساله).

نتیجه

با اجرای برنامه‌های کلان‌نوسازی در قرن اخیر در ایران و ثروتمند شدن کشور بر اثر فروش نفت، به تدریج تغییرات عمده‌ای در نظام فرهنگی از یک سو و سائق‌های روان‌شناختی سطح فردی و متمدن شدن توده مردم از سوی دیگر، امکان وقوع یافت. بعد از اصلاحات رضاشاهی برای متمرکز کردن قدرت مرکزی (فرجی، ۱۳۸۸)، جامعه به صورت روزافزونی

گاهی در حمام می‌خونم و از صدام خوشم میاد. این باعث می‌شه بیشتر توش بمونم (رضا، ۳۸ساله).

خلوت جنسی

علاوه بر این، تمرکز بر بدن و نگریستن در آینه، لمس خود در مواجهه با آب و دریافت لطافت و گرمای آب به‌مثابه جسمی بیرونی و بروز احساس جنسی، یکی دیگر از کارکردهای حمام، به‌ویژه برای نسل جوان است. در خلال فرایند خصوصی شدن، حمام به یکی از معدود نقاطی تبدیل شد که در آن امکان برهنه شدن و رفتاری عاملانه در قبال ساحت‌های جسمانی فراهم شده است. لمس آب، متناسب با نیاز بدن در فضایی آکنده از عطر شوینده‌های معطر با انواع رایحه گل‌های خوشبو، امکان توجه به بدن را ایجاد می‌کند.

حس جنسی که چی بگم؛ ولی حس آرامش از این جنس رو داشتم... من ساعت‌ها تو جکوزی می‌مونم، تو جکوزی گرم و می‌ذارم فشار آب بهم بخوره. حس خوبیه و حس فشاره (با خنده) حس ماساژه. حس خوبه دیگه (اغواگونه). اینکه بهت بخوره و به دست بکشی و به هر جات... ولی می‌تونه جنبه جنسی هم داشته باشه. دوستانم حتی اینطوری خودارضایی می‌کنن. با فشار آب! البته تو استخراج فقط و همه هم وان ندارن تو خونشون که فشار آب توش داشته باشه؛ ولی بچه پولدارایی که تو خونه وان دارن، می‌تونن از فشار آب وان استفاده کنن یا تو دستشویی‌های خودمون با فشار آب داغ... من فکر کنم تو راهنمایی بودم دوستانم این کار رو می‌کردن. فکر کن یک ساعت باید این فشار شدید آب بخوره بهت و آب مصرف بشه که چی... بچه‌های نوجوون و راهنمایی (سارا، ۲۱ساله).

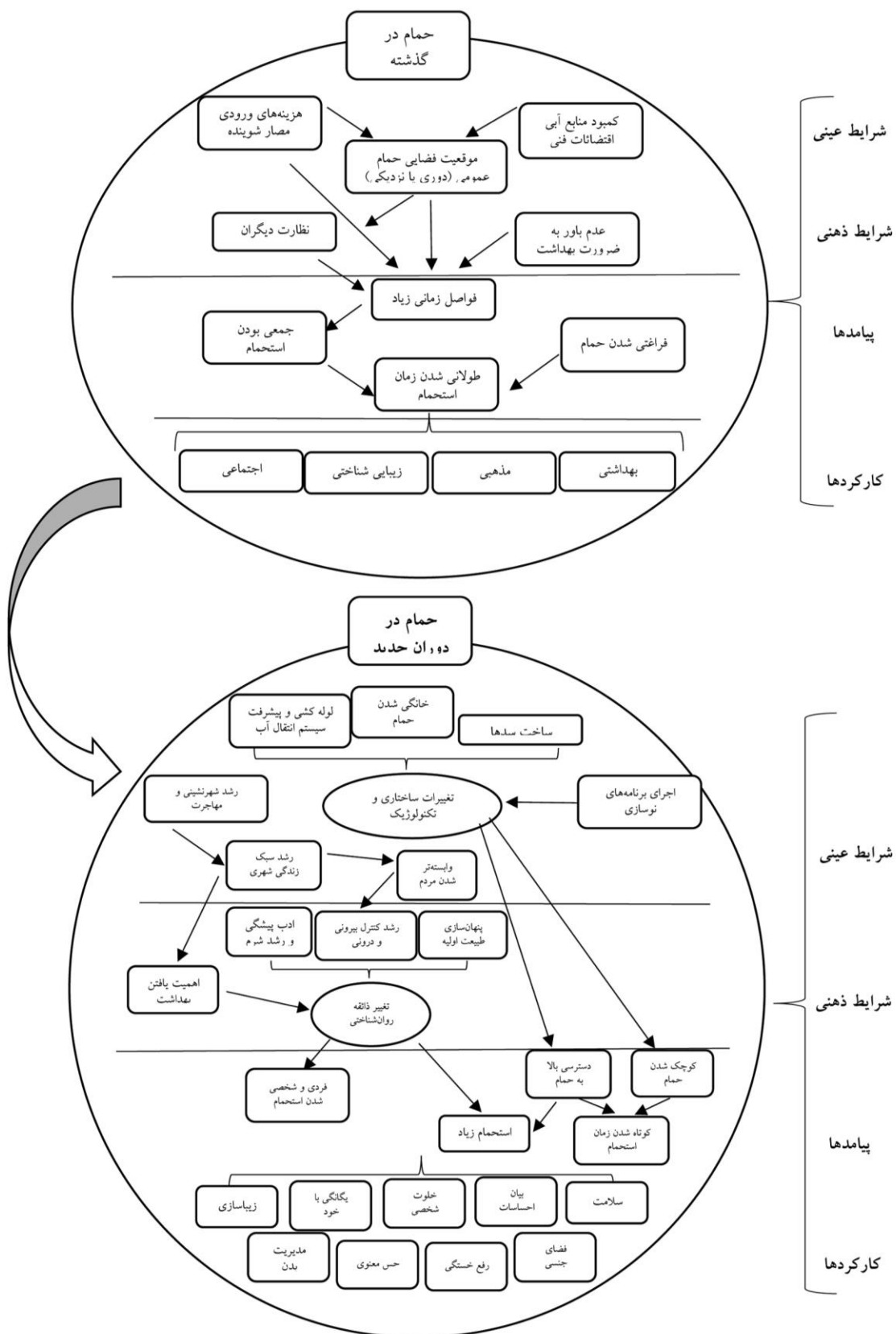
کارکردهای اجتماعی

دوش گرفتن برای ایجاد حس بهتر از خود، حس یگانگی با خود، افزایش اعتمادبه‌نفس در فعالیت‌های ارتباطی و به‌عنوان رفتاری مدنی برای جلوگیری از آلودگی‌های بصری و بویایی برای دیگران تلقی می‌شود. حس تمیزی در تولید حس زیبایی در خود و دیگران، به اصلی اخلاقی در میان بسیاری از مردم مبدل شده است؛ به‌گونه‌ای که برخی معتقدند با تلاش برای شست‌وشوی خود، به زیبایی زندگی اجتماعی کمک می‌کنند

پیچیده‌تر شد. این امر موجب شد نسبت به گذشته، روابط مردم به صورت هرچه بیشتری در هم تنیده شود و وابستگی میان طبقات اجتماعی، رشد روزافزونی را تجربه کند. در این سال‌ها، مصرف‌گرایی و به دنبال آن، رشد مصرف آب به عنوان یکی از مظاهر متمدن شدن رونق گرفت. یکی از مهم‌ترین کارکردهای حمام انکار و پنهان‌سازی طبیعت اولیه است؛ به عبارت دیگر، تغییرات حمام و استحمام در دوران جدید با رشد فردگرایی و متمدن شدن جامعه همراه شد. بسیاری از افراد مصاحبه شده در این پژوهش، علت ضرورت استحمام روزانه خود را اوضاعی دانسته‌اند که آنها را به رعایت حداکثر رفتار بهداشتی وادار می‌کند. این امر مانع توجه منفی، انزجار و تحقیر یا تمسخر اطرافیان به فرد می‌شود.

دگرگونی ساختار فضایی حمام و فرهنگ استحمام به سبب تغییر شرایط ساختاری تأمین آب، نتیجه پیش‌بینی‌پذیر فرایند نوسازی است. با مرور تاریخچه حمام در ایران آشکار می‌شود که تغییرات زیادی از دوره رواج حمام‌های عمومی تا تغییر ماهیت حمام‌های خانگی اتفاق افتاده است. در گذشته، فاصله حمام‌ها از منازل، نظارت و کنترل غیررسمی، نبود باور عمومی به ضرورت رعایت بهداشت، مشکلات مالی و مسائل فنی تأمین آب سبب می‌شد استحمام به عملی گاه‌گدار و با فواصل زمانی زیاد تبدیل شود. کارکردهای جمعی حمام در قالب کمک به شست‌وشوی یکدیگر، ماساژ، اصلاح موهای سر و بدن، تأمین وجوه بهداشتی و سلامتی، اجرای مناسک مذهبی و رسوم آیینی، دیدوبازدیدها، خبررسانی و ... حمام را

به مکانی فراتر از آنچه امروز از آن سراغ داریم، مبدل می‌کرد. در دوران جدید با رشد تکنولوژی تأمین آب و بهبود شرایط اقتصادی، به مرور، حمام به فضایی خانگی با مختصات کاملاً متفاوت با گذشته تغییر شکل داد. رشد امکانات شست‌وشو، باور به فراوانی و دسترسی بیشتر به حمام موجب شد حمام در فهرست برنامه فعالیت‌های روزانه مردم جای خود را باز کند. شخصی شدن حمام، افزایش بهداشت فضای آن را به ارمغان آورد. با جایگزین شدن سردوش‌های خانگی، دیگر حمام محل تجمع آلودگی در حوض‌های خزینه نبود. رشد ابعاد زیبایی‌شناختی فضا مانند استفاده از کاشی‌های با رنگ‌های شاد و روشن در کف و دیوار حمام، نصب آئینه، طرح انواع سردوش‌های کاربردی و تجملاتی، وان، نورپردازی و پنخس موزیک در حمام، نشان‌دهنده تغییر معنای حمام و کارکردهای مدنظر آن در دوران جدید است. دسترسی آسان به حمام، یکی از دلایل کاهش فواصل دفعات استفاده از آن شد. ضمن آنکه مدت بهره‌برداری از آن با توجه به تغییر کارکردهای سنتی آن، مانند حذف وجوه اجتماعی، مذهبی و زیبایی‌شناختی کوتاه‌تر شد، فرم و محتوای فضای حمام به صورتی درآمد که دیگر، امکان توقف در آن را به مصرف‌کننده فضای حمام نمی‌دهد؛ از این رو، اصطلاح «دوش گرفتن»، که بر استحمام سریع در فضای کوچک حمام و اغلب به شکل ایستاده دلالت دارد، وارد مبانی نظری استحمام در دوران معاصر شد.

شکل ۱- نمودار فرایند تغییرات حمام در تهران
 Fig 1- Diagram of the process of bath changes in Tehran

در نظام جدید ناشی از فرایند متمدن شدن به گونه‌ای تکوین می‌یابد که این دادوستدها به صورتی متظاهرانه، هرچه کمتر در معرض دید دیگران و در برخی موارد، خود فرد قرار گیرد؛ به طور مثال، ضمن خصوصی شدن اجابت مزاج در قالب تعبیه توالتی با حریمی حصارمند، با بازبودن مداوم شیر آب حین عمل دفع و یا جایگزینی توالت فرنگی، استفاده از دستمال توالت برای تمیزکردن به جای تماس مستقیم دست و ... حتی الامکان میان آگاهی فرد و فرایند عمل دفع فاصله می‌افتد و آستانه تحمل فرد برای مواجهه با خود در کمترین سطح ممکن قرار می‌گیرد. این امر درباره فرایند حمام کردن نیز صادق است. با گسترش فرایند متمدن شدن و مصرف همه چیز به عنوان رفتاری متمدنانه، رعایت بهداشت و عقب‌راندن آنچه منافذ بدن به عنوان ارگان‌های زنده در مواجهه با محیط پیرامونی ابراز می‌کند، اهمیتی مضاعف می‌یابد. در این شرایط، فرد و جامعه، کمترین حد از آلودگی، چرب شدن و احساس بودادن بدن را تحمل نمی‌کنند و به پشت صحنه اجتماع، عرصه خصوصی و ناخودآگاه انتقال می‌یابد؛ وضعیتی که می‌توان از آن به عنوان یکی از دلایل فرهنگی فردی شدن استحمام در دنیای جدید یاد کرد. بدین ترتیب، در دنیای جدید بیش از هر دوره تاریخی دیگری، حمام کردن به عنوان یکی از ارکان متمدن بودن، به ضرورتی گریزناپذیر تبدیل شده است.

منابع

- آلن، ت. (۱۳۹۴). *آب پنهان*، ترجمه: آرش حسینیان و مریم بیرمی، تهران: انتشارات مثلث.
- اباذری، ی. (۱۳۸۱). «نوربرت الیاس و فرایند متمدن شدن»، *مطالعات جامعه‌شناختی*، ش ۱۹، ص ۱۹-۲۶.
- استونز، ر. (۱۳۷۹). *متفکران بزرگ جامعه‌شناسی*، ترجمه: مهرداد میردامادی، تهران: نشر مرکز.
- الیاس، ن. (۱۳۹۷). *در باب فرایند تمدن (بررسی‌هایی در تکوین جامعه‌شناختی و روان‌شناختی آن)*، غلامرضا خدیوی، تهران: جامعه‌شناسان.
- برایسون، ب. (۱۳۹۸). *تاریخچه خصوصی خانه*، ترجمه: علی ایثاری کسمایی، تهران: نشر آمو.
- بلمکی، ب. و تقوایی، آ. (۱۳۸۷). «هنر، اسطوره و

در چنین شرایطی، حمام کردن با کارکردهای متعددی، نظیر خلوت شخصی، برای بیان احساسات، گریه کردن، خندیدن، درد دل کردن با آب، تفکر، آوازخواندن، رفع خستگی، دریافت احساس آرامش، تصفیه جسم و جان و فضایی مستعد برای بروز حس معنوی، تمرکز بر بدن و نگرستن در آینه، لمس خود در مواجهه با آب و دریافت لطافت و گرمای آب به مثابه جسمی بیرونی و بروز احساس جنسی، ایجاد حس بهتر از خود، تقویت حس یگانگی با خود، افزایش اعتماد به نفس در فعالیت‌های ارتباطی و رفتاری مدنی برای جلوگیری از ایجاد آلودگی‌های بصری و بویایی از اهمیت ویژه‌ای در متمدن شدن برخوردار شده است. در دنیای جدید، مصرفی شدن آب و استفاده کنترل نشده از آن به نماد متمدن بودن تبدیل شد. هم‌زمانی رواج ایده توسعه با تغییر تلقی از اهمیت بهداشت به مصرف غیرمسئولانه آب برای شست‌وشو منجر شد. این امر به واکنشی در برابر اندیشه عقب‌ماندگی مرتبط با دوران گذشته، یعنی عصر سنت و رواج زندگی ارباب - رعیتی در ایران، تأویل پذیر است. در آن زمان، به مدد رشد فناوری تأمین آب، برای ابراز متمدن شدن و فراتر رفتن از عصر عقب‌ماندگی باید بر حجم استحمام و افزایش زیاد رعایت بهداشت به مثابه امری مترقی و متمدنانه تأکید می‌شد. عقب‌راندن سائق‌های غریزی و انتقال امور مربوط به طبیعت اولیه، شامل آلودگی‌های ناشی از منافذ متصل‌کننده اجزای درونی بدن به بیرون، اهمیتی ویژه یافت.

با استفاده از واژگان فروید (که الیاس وامدار آن است)، من^۱ یا بخش غریزی حیات فرد همچون دیگی جوشان، متلاطم و آشوبگر است که به گونه‌ای بی‌محابا به هر سو می‌رود. میل و خواست بی‌پایان، مشخصه اصلی من است. در فرایند متمدن شدن، این بخش از وجود به محاق رانده شد و در قالب امر شخصی و خصوصی، در جایی بیرون از آگاهی عمومی قرار گرفت. در چنین شرایطی، دیگران علاوه بر اینکه به این بعد از حیات فرد دسترسی ندارند، گاهی خود افراد نیز تحمل مواجهه با آن را ندارند. بدن به مثابه نظامی متشکل از خرده‌نظام‌ها، که در ارتباط با محیط پیرامونی دادوستد می‌کند،

¹ Id

- کارکردهای آیینی در شکل‌گیری حمام»، کتاب ماه هنر، ش ۱۲۲، ص ۱۰۶-۱۱۳.
- بی‌نا. (۱۳۸۴). همایش «حمام در فرهنگ ایرانی». کرمان: پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و دانشگاه شهید باهنر کرمان
- پیرنیا، م. (۱۳۷۲). *آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درون شهری و برون‌شهری*، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- تاورنیه، ژ. (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه: ابوتراب نوری، تهران: کتابخانه سنایی.
- حاجی قاسمی، ک. (۱۳۸۳). *گنج‌نامه، حمام‌ها*، جلد هجدهم، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حق پرست، م. (۱۳۸۸). «صوفی در گرمابه»، *فصلنامه هنر*، ش ۷۹، ص ۱۷۴-۱۹۲.
- حمزه‌لو، م. (۱۳۸۲). «حمام چهارفصل اراک»، *ماهنامه کتاب ماه هنر*، ش ۵۷-۵۸، ص ۸۶-۸۹.
- خوانساری، آ. (۱۳۴۹). *عقاید النساء*، به کوشش محمود کتیرایی، تهران: طهوری.
- دالوند، ح. (۱۳۸۵). «حمام جنیان (بهره‌گیری روشنفکر روزگار مشروطه از فرهنگ مردم برای چالش با فرهنگ مردم)»، *فرهنگ مردم*، ش ۱۸، ص ۱۶۳-۱۶۹.
- دروویل، گ. (۱۳۷۰). *سفر در ایران*، ترجمه: منوچهر اعتمادی‌مقدم، تهران: شب‌ویز.
- دهخدا، ع. (۱۳۷۷). *لغتنامه*، جلد دوم، به کوشش محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
- راوندی، م. (۱۳۷۸). *تاریخ اجتماعی مردم ایران*، جلد پنجم، تهران: نگار.
- رجایی، ع. (۱۳۹۳). «بهداشت حمام‌های عمومی در دوره معاصر و نقش شهرداری‌ها (مطالعه موردی: شهر اصفهان)»، *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، س ۳، ش ۱، ص ۴۷-۷۱.
- رضوی برقی، ح. (۱۳۸۸). «معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه»، *گلستان هنر*، ش ۱۵، ص ۶۴-۷۰.
- روح الامینی، م. (۱۳۸۶). *حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز*، تهران: اطلاعات.
- روح الامینی، م. و قارونی، ا. (۱۳۸۶). *نگرش و پژوهش مردم‌شناختی حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز*، تهران: نشر اطلاعات.
- ریتزر، ج. (۱۳۹۲). *نظریه جامعه‌شناختی معاصر و ریشه‌های کلاسیک آن*، ترجمه: خلیل میرزایی و علی بقایی سرایی، تهران: جامعه‌شناسان.
- سجادی، ع. (۱۳۸۲). «حمام و استحمام»، *مطالعات ایرانی*، ش ۴، ص ۷۵-۹۸.
- شاردن، ژ. (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن*، جلد سوم، ترجمه: اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس.
- شعبانی، ا. و جبارة، س. (۱۳۹۳). «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده میانه تاریخ ایران»، *دو فصلنامه پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، د ۳، ش ۱، ص ۸۹-۱۰۹.
- شهری، ج. (۱۳۶۷). *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم: زندگی، کسب‌وکار، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.*
- _____ (۱۳۷۱). *طهران قدیم*، جلد اول، تهران: انتشارات معین.
- شیخی، ع. و دشتبانی ملک‌آبادی، م. (۱۳۹۷). «خوانشی بر نقاشی‌های دیواری حمام مهدی قلی بیگ مشهد»، *هنرهای تجسمی*، ش ۷۳، ص ۳۹-۵۲.
- طبسی، م. (۱۳۹۲). *آشنایی با گرمابه‌های ایران*، مشهد: سخن‌گستر.
- _____ (۱۳۹۲). *کتاب‌نامه گرمابه‌ها*، مشهد: سخن‌گستر.
- _____ (۱۳۹۵). «حمام‌ها در ضرب‌المثل‌های فارسی»، *فرهنگ و ادبیات عامه*، ش ۱۱، ص ۱۲۹-۱۵۲.
- طبسی، م.؛ انصاری، م.؛ طاوسی، م. و فخار تهرانی، ف. (۱۳۸۶). «بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی»، *معماری و شهرسازی*، ش ۲۹، ص ۴۹-۵۸.
- علیزاده، ز. و شریفان، ه. (۱۳۹۵). «بررسی کارکرد حمام‌های وقفی در ایران»، *وقف میراث جاویدان*، ش ۹۴، ص ۷۵

-۹۰-

تهران: حوزه هنری.

ملازاده، ک. و محمدی، م. (۱۳۷۹). *بناهای عام‌المنفعه (آب‌انبار، پل و سد، حمام)*، تهران: نشر سوره مهر.

ملایی توانی، ع. و غلام پور، م. (۱۳۹۳). «حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه)»، *مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ*، ش ۲۱، ص ۱۲۱-۱۴۲.

منظورالاجداد، م. (۱۳۷۶). «نگاهی گذرا به وضع بهداشت در شهرهای بزرگ ایران در سده‌های چهارم و پنجم»، *نامه پژوهش*، ش ۴، ص ۹۱-۱۰۶.

مهجور، ف. (۱۳۸۲). «حمام در شهرهای ایرانی - اسلامی»، *ماهنامه کتاب ماه هنر*، ش ۵۷-۵۸، ص ۶۰-۶۶.

نیکوقدم، ج. (۱۳۸۹). «قدیمی‌ترین حمام تهران با ۴۶۵ سال قدمت»، *ادبیات و زبان‌ها*، ش ۶۹، ص ۱۷-۱۸.

ون کریکن، ر. (۱۳۸۶). «معرفی و نقد آثار نوربرت الیاس»، *ترجمه: داوود حیدری، مجله رشد آموزش علوم اجتماعی*، ش ۳۶، ص ۴۴-۴۷.

هولستر، ا. (۱۳۵۵). *ایران در یک صد و سیزده سال پیش*، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.

بی‌نا. (۱۳۹۸، ۲۸ تیر) *آخرین میزان تولید و مصرف آب در تهران*.

<https://www.isna.ir/news/98042814491/>

آخرین-میزان-تولید-و-مصرف-آب-در-تهران

بی‌نا. (۱۳۹۸، ۹ مهر) *پنجاهمین درصد آب شرب تهران از منابع زیرزمینی*.

<http://waterhouse.ir/news/2720>

Braun, V. and Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, (3)2, 77-101.

Byrne, M. (2001) Sampling for qualitative research, *AORN J*; 73(2), 497-498.

Dunning, E. Murphy, P. and Waddington, I. (1991) *Antropological versus Sociological Approaches to the Study of Soccer Hooliganism: Some Critical Notes, a Sociology of the Global Game*, Cambridge: Polity Press.

Dunning, E. (1993) *Sport in Civilizing Process: Aspects of Development of Modern Sport*, Champaign: Human Kinetics Publishers.

Elias, N. (2000) *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, Oxford: Blackwell Publishing.

فخار تهرانی، ف. (۱۳۶۶). *حمام‌ها، معماری ایران دوره اسلامی*، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی.

_____ (۱۳۷۹). «حمام‌ها در نظرگاه زمان»، *صفه*، ش ۳۰، ص ۹۴-۱۰۵.

فرجی، م. (۱۳۸۸). *فرایند گسترش تمدن فرهنگی در ایران از دوره ناصری تا پایان پهلوی اول (از ۱۲۲۸ تا ۱۳۲۰)*، رساله دکتری، *جامعه‌شناسی نظری- فرهنگی*، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

فلور، و. (۱۳۸۷). *سلامت مردم در ایران قاجار*، ترجمه: ایرج نبی‌پور، بوشهر: نشر دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر.

قاسمی، م؛ حاتم، غ. و تهرانی، ف. (۱۳۹۷) «بازشناسی جایگاه تاریخ و فرهنگ در حمام‌های سنتی ایران (پیوستگی آداب، عادات و عقاید مرتبط با استحمام)»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ش ۲۲، ص ۱۳۳-۱۵۲.

کتیرایی، م. (۱۳۴۸). *از خشت تا خشت*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

کورینگان، پ. (۱۳۹۷) *درآمدی بر جامعه‌شناسی مصرف*، ترجمه: شایسته مدنی لواسانی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

کوزمیکس، ه. (۱۳۸۴). «فرایند متمدن‌شدن»، ترجمه: محمدحسین هاشمی، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، د ۶، ش ۳، ص ۱۴۶-۱۷۸.

کیان، م. (۱۳۹۱) «کاشی‌های منقوش حمام ابراهیم‌خان ظهیرالدوله در کرمان»، *بیناب (سوره مهر)*، ش ۲۱، ص ۱۹۳-۲۱۲.

بی‌نا. (۱۳۴۴). «گزارش کار سازمان آب تهران در سال ۱۳۴۳»، *مسائل ایران*، ش ۲۶ و ۲۷، ص ۸۰-۸۴.

مجدالدین، ا. (۱۳۸۳) «نوربرت الیاس بنیانگذار جامعه‌شناسی فرایند»، *شناخت*، ش ۴۱ و ۴۲، ص ۱۳۱-۱۴۸.

ملازاده، ک. (۱۳۷۹). *حمام‌ها، دایره‌المعارف بناهای عام‌المنفعه*، جلد چهارم، ایران در دوره اسلامی، بناهای عام‌المنفعه، جلد چهارم،